

จิตวิญญาณ ในพระพุทธศาสนา

พระนิพนธ์

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช

จิต - วิญญาณ
ในพระพุทธศาสนา

พระนิพนธ์

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช

จิต - วิญญาณ
ในพระพุทธศาสนา

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ
สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช
(เจริญ สุวฑฺฒโน) 2551-
จิต - วิญญาณ.-- พิมพ์ครั้งที่ 3
กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2551.
53 หน้า
1. จิต. 2. วิญญาณ
I. ชื่อเรื่อง,
294.3122

ISBN 974-580-903-9
© สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ
พิมพ์ครั้งที่ ๓/๒๕๕๑ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม
ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พลอากาศเอก หะริน หงสกุล
พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย
๑๒๙ หมู่ ๓ ถ. ศาลายา-นครชัยศรี
ต. ศาลายา อ. พุทธมณฑล
จ. นครปฐม ๗๓๑๗๐
โทร. ๐-๒๘๐๐-๒๓๗๓-๔, ๐-๒๘๘๙-๒๘๓๐

คำนำ

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาหรือปรัชญา หรือว่าเป็นทั้งศาสนาและปรัชญา มักเป็นประเด็นที่มีการอภิปรายกันอยู่เสมอ ทั้งในวงสนทนาและวงวิชาการ และสำหรับพระพุทธศาสนาเองนั้น ปัญหาดังกล่าวดูจะไม่มีความสำคัญอะไร เพราะพระธรรม หรือคำสอนของพระพุทธศาสนานั้น มีความสมบูรณ์อยู่ในตัวเอง ฉะนั้น ไม่ว่าจะมองพระพุทธศาสนาในแง่มุมใด หรือด้วยทัศนะแบบใด พระพุทธศาสนาก็มีความสมบูรณ์ด้วยเนื้อหาในด้านนั้น ๆ กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ ไม่ว่าจะมองพระพุทธศาสนาด้วยทัศนะแบบศาสนา หรือมองด้วยทัศนะแบบปรัชญา ก็ไม่ทำให้พระพุทธศาสนาเสียความสมบูรณ์ในตัวเองไปแม้แต่น้อย ทั้งไม่ได้ทำให้คุณค่าหรือความเป็นจริงของพระพุทธศาสนาลดน้อยลง ตรงกันข้าม ยิ่งมีการวิเคราะห์วิจารณ์พระพุทธศาสนาด้วยทัศนะที่แตกต่างออกไปมากเท่าไร ก็ยิ่งทำให้เห็นคุณค่าและความเป็นจริงของพระพุทธศาสนาโดดเด่นยิ่งขึ้นเท่านั้น

พระนิพนธ์ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ที่อยู่ในมือของท่านผู้อ่านขณะนี้ เป็นพระนิพนธ์ที่ทรงอธิบายคำสอนของพระพุทธศาสนาอย่างละเอียดลุ่มลึก ทำให้ผู้อ่านมองเห็นพระพุทธศาสนาได้

ทั้งในแง่มุมของศาสนา และในแง่มุมของปรัชญา ฉะนั้น พระนิพนธ์ของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ชุดนี้ จึงช่วยให้ผู้สนใจศึกษาพระพุทธศาสนาในแง่มุมปรัชญาใช้เป็นคู่มือศึกษาได้เป็นอย่างดี มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จึงได้จัดพิมพ์พระนิพนธ์ชุดนี้ออกเผยแพร่ โดยจัดพิมพ์เป็น ๔ เล่ม คือ

๑. พระพุทธศาสนากับปัญหาทางอภิปรัชญา

๒. พระพุทธศาสนากับปัญหาเรื่องตาย-เกิด

๓. ความรู้ในแนวพุทธธรรม

๔. จิต วิญญาณ ในพระพุทธศาสนา

พระนิพนธ์ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชดังกล่าวนี้ จัดเป็นวรรณกรรมล้ำค่าที่จะช่วยสาดแสงแห่งปัญญาในพุทธธรรมให้ท่านผู้สนใจศึกษาตลอดไป

(พระมหารัชมงคลดิลก)

ผู้อำนวยการ

มหามกุฏราชวิทยาลัย
ในพระบรมราชูปถัมภ์
กุมภาพันธ์ ๒๕๔๒

สารบาญ

จิตเป็นธาตุรู้

คำว่าจิตนี้เป็นภาษาบาลี มีคำเรียกสิ่งที่เป็นจิตใจอีก ๒ คำคือ วิญญาณ มโน หรือมนะ คำว่าจิต วิญญาณ มโน ทั้งสามนี้เอามาใช้ในภาษาไทย จนคนไทยได้ยินได้ฟังและเข้าใจในคำภาษาไทยว่าใจ แต่ว่ามีความต่างกันตามที่ใช้ในภาษาธรรม

ในภาษาธรรมนั้นส่วนใหญ่คำว่าจิตใช้หมายถึงตัวธาตุรู้ที่เป็นภายใน คำว่าวิญญาณใช้หมายถึงวิญญาณในขันธ์ ๕ ที่เป็นขันธ์ข้อที่ ๕ วิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ คือเมื่อตากับรูปประจวบกัน เกิดความรู้คือเห็นรูปขึ้น ก็เรียกว่า จักขุวิญญาณ รู้ทางตา ดั่งนี้ เป็นต้น คำว่ามโนนั้นใช้เป็นอายตนะภายในข้อที่ ๖ คือตาหูจมูกลิ้นกายและมโนหรือมนะคือใจ อันเป็นอายตนะข้อที่ ๖

ในพระสูตรที่ ๒ ของพระพุทธเจ้า คืออนัตตลักขณสูตร พระสูตรที่ว่าด้วยลักษณะคือเครื่องกำหนดหมายขันธ์ ๕ ว่าเป็นอนัตตา มิใช่ตัวตน ก็ทรงแสดงขันธ์ทั้ง ๕ คือรูปขันธ์ กองรูป เวทนาขันธ์ กองเวทนา สัญญาขันธ์ กองสัญญา สังขารขันธ์ กองสังขาร วิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ ว่าเป็นอนัตตามิใช่ตัวตน และเมื่อผู้พิจารณาเห็นขันธ์ ๕ ว่าเป็นอนัตตา พร้อมทั้งเป็นอนิจจะคือไม่เที่ยง เป็นทุกข์คือเป็นสิ่งที่ทนอยู่ไม่ได้ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป ก็หน่ายในขันธ์ ๕ หน่ายในรูปในเวทนาในสัญญาในสังขารในวิญญาณ เมื่อหน่ายก็สิ้นกำหนัดติดยินดี และเมื่อสิ้นติดใจยินดี จิตก็วิมุตติ คือหลุดพ้น จากอาสวกิเลสเป็นเครื่องดองจิตทั้งหลาย อันนี้แสดงว่า จิตต่างจากวิญญาณ จิตนั้นจะเป็นผู้ที่วิมุตติหลุดพ้น และในพระสูตรที่ ๓ อาทิตตปริยายสูตร พระสูตรที่แสดงว่าสิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน ซึ่งสิ่งทั้งปวงนั้นก็ทรงยกเอาอายตนะภายในภายนอก อายตนะภายใน ก็คือตาหูจมูกลิ้นกายและมนะคือใจ ว่าเป็นของร้อน ร้อนด้วยราคะ โทสะ โมหะ ร้อนด้วยความเกิดความแก่ความตายความโสกเป็นต้น และเมื่อพิจารณาเห็นว่าเป็นของร้อน จิตก็หน่าย เมื่อหน่ายก็สิ้นความติดใจยินดี เมื่อสิ้นความติดใจยินดี จิตก็วิมุตติหลุดพ้นเช่นเดียวกัน

ก็แสดงว่าวิญญาณก็ดี มโนก็ดี เป็นสังขารคือสิ่งผสมปรุงแต่ง ซึ่งต้องเป็นอนัตตาและต้องเป็นของร้อนดังกล่าว

เพราะฉะนั้น จึงต่างกับคำว่าจิต

จิตไม่มีสรีรสัณฐาน

คำว่าจิตนี้จึงมีความหมายถึงตัวธาตุรู้ที่มีอยู่ในบุคคล อันมีพระพุทธภาษิตแสดงไว้ว่าไม่มีสรีระคือรูปร่างทรวดทรงสัณฐาน อันเป็นเรื่องของรูป มีคูหาคือถ้ำเป็นที่อาศัย และคำว่ามีคูหาคือถ้ำเป็นที่อาศัยนี้ พระอาจารย์ได้อธิบายมาแต่ดั้งเดิมรวม ๆ มาว่าร่างกายอันนี้ แต่ว่ามีพระอาจารย์อีกจำพวกหนึ่งมีความเห็นว่า จิตนี้ตั้งอยู่ที่หทัยวัตถุ คือว่าเนื้อหัวใจที่เต้นอยู่นี้ และมาถึงสมัยต่อมาเมื่อได้พบมันสมองว่าเป็นที่รวมของประสาททั้งหลาย ก็มีคนเข้าใจว่าจิตนี้อาศัยตั้งอยู่กับมันสมอง แต่ก็มีบุคคลบางคนเข้าใจว่า ตัวมันสมองนี้เป็นตัวจิตทีเดียว ดั่งนี้ก็มี

แต่ว่าถ้าพิจารณาตามพระพุทธภาษิต ที่ตรัสถึงจิตไว้โดยตรง ดังที่ยกมากล่าวข้างต้นว่า จิตเป็นอสรีระ คือไม่มีรูปร่างสรีรสัณฐาน ก็จะเป็นหลักฐานที่ต้องเห็นว่าจิตกับสมองต่างกัน เพราะมันสมองนั้นเป็นสิ่งที่มีสรีรสัณฐาน จึงเป็นรูปกายส่วนหนึ่ง แต่ว่าจิตไม่มีสรีรสัณฐาน เพราะฉะนั้น จิตจึงไม่ใช่มันสมอง แต่จิตกับกายต้องอาศัยกัน เพราะฉะนั้น หากว่าจิตเป็นธรรมชาติที่ไม่มีสรีรสัณฐานอาศัยอยู่กับกายนี้ จะอาศัยอยู่กับส่วนไหน ก็น่าจะเห็นว่าอาศัยอยู่กับมันสมองเป็นหลัก

สำคัญ เพราะมันสมองนั้นเป็นที่ตั้งของประสาททั้งหลาย ให้เกิดความรู้ทางประสาททั้งปวง และจิตนี้ที่จะรู้อะไรออกมาทางภายนอกได้ เช่น รู้รูปทางตา รู้เสียงทางหู ก็ต้องอาศัยประสาทตา อาศัยประสาทสมองเป็นต้น ซึ่งศูนย์รวมของประสาทก็รวมอยู่ที่มันสมอง ให้ไปดูรูปความสัมพันธ์กันของประสาทตาหูเป็นต้นกับมันสมอง ที่พิพิธภัณฑ์ของวัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งได้มีเขียนแสดงความสัมพันธ์เอาไว้ ฉะนั้น จิตก็น่าจะอาศัยอยู่กับส่วนนี้คือมันสมอง

คำว่ามีถ้ำเป็นที่อาศัย มันสมองนั้นก็อยู่ในกระโหลกศีรษะ กระโหลกศีรษะนั้นก็มีลักษณะเป็นถ้ำเป็นคูหา เพราะฉะนั้น ก็เข้ากันกับถ้อยคำคูหาคือถ้ำ มีคูหาเป็นที่อาศัย ส่วนพระอาจารย์ในสมัยก่อนที่เอาจิตไปอาศัยอยู่กับหทัยวัตถุคือเนื้อหัวใจที่เต้นอยู่นี้ ก็เนื่องด้วยเข้าใจว่าหัวใจที่เต้นอยู่นี้เป็นส่วนที่สำคัญในชีวิตของบุคคล เมื่อหัวใจยังทำงานอยู่คือเต้นอยู่ ชีวิตก็ยังคงดำรงอยู่ หยุดทำงานหรือหยุดเต้นชีวิตก็สิ้นไป จึงเอาจิตมาอาศัยอยู่กับเนื้อหัวใจ นี้เป็นข้อที่น่าพิจารณาเทียบเคียงดังกล่าว และก็น่าพิจารณาต่อไปอีกว่า อันลักษณะของจิตนั้นกำหนดได้ว่า อาการต่าง ๆ ที่เนื่องมากับจิตล้วน เป็นสิ่งที่ไม่มีสรีรสัณฐานด้วยกันทั้งนั้น ดังเช่นว่าจิตที่แสดงอาการเป็นราคะหรือโลภะโทสะโมหะ ตัวกิเลสเหล่านี้ก็ไม่มีรูปร่างสัณฐาน หรือจิตที่แสดงอาการออกมาเป็นธรรมที่เป็นส่วนคุณเกื้อกูล เช่น

เป็นเมตตาเป็นกรุณา เมตตากรุณาก็ไม่มีสรีรสัณฐาน และจิตนี้ประกอบด้วยอารมณ์คือเรื่อง บรรดาอารมณ์คือเรื่องทั้งหลายก็ไม่มีสรีรสัณฐาน อาการของจิตอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน เป็นต้นว่าความรู้ทางอายตนะ เช่น รู้รูปทางตา รู้เสียงทางหูเป็นต้น ที่เราเรียกกันว่า เห็นรูปได้ยินเสียง ความรู้คือการเห็นรูปได้ยินเสียงเป็นต้นนั้นก็ไม่มีสรีรสัณฐาน ตัวรูปที่เห็นตัวเสียงที่ได้ยินนั้นมีสรีรสัณฐาน แต่เมื่อมาเป็นอารมณ์ของจิตมาเป็นเรื่องที่จิตคิดถึงหมกมุ่นถึงกำหนดถึงมาเป็นเรื่องที่ตั้งขึ้นในจิต ตัวเรื่องเหล่านี้ก็ไม่มีสรีรสัณฐาน

อนึ่ง ความรู้ที่บุคคลได้เรียนศึกษาตั้งแต่นั้นมา ตั้งแต่ชั้นอนุบาลชั้นประถมชั้นมัธยมถึงชั้นอุดม หรือตลอดจนถึงความรู้ที่เล่าเรียนทางพระธรรมวินัยกันนี้ ก็ไม่มีสรีรสัณฐานอีกเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ที่กล่าวว่าคนนี้รู้มากเรียนมากสำเร็จถึงชั้นนั้นชั้นนี้ คนนั้นเรียนน้อยรู้น้อยสำเร็จเพียงแค่ชั้นประถมชั้นมัธยมเป็นต้น ก็ไม่มีสรีรสัณฐานที่จะนำมาชี้บอกได้ว่าความรู้ที่ว่าน้อยหรือมากนั้น มากน้อยแค่ไหน จะเอาเครื่องชั่งตวงวัดความรู้ของบุคคลว่าเท่านั้นเท่านี้ ก็ชั่งตวงวัดไม่ได้ เพราะฉะนั้น ในการที่จะตรวจสอบความรู้ของบุคคลจึงต้องจัดเกณฑ์ที่จะทดสอบหรือตรวจสอบความรู้ของบุคคลขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ให้บุคคลผู้ที่เล่าเรียนนั้น ๆ มาแสดงความรู้ด้วยการเขียนคำตอบก็ดี การแสดงข้อค้นคว้าก็ดีเป็นต้น แล้วก็เอาใบตอบ

เหล่านั้นมาตรวจอีกทีหนึ่ง แล้วก็ให้คะแนนกันไปให้ชั้นกันไปว่าสำเร็จเป็นชั้นนั้นชั้นนี้เท่านั้นเท่านี้ ทั้งนี้เพราะความรู้นั้นไม่มีสรีรสัณฐานที่จะมาวัดชั่งกันได้เหมือนอย่างวัตถุ

และมันสมองนั้นเป็นกายส่วนหนึ่ง เพราะฉะนั้น โรคของมันสมองก็เป็นอีกลักษณะหนึ่ง แต่เราก็เรียกกันว่าโรคจิต แต่อันที่จริงนั้นไม่ใช่โรคจิตเป็นโรคสมอง จึงมีการแสดงออกมาทางประสาททั้งหลาย และจิตใจก็อยู่ใต้อำนาจของประสาท เพราะฉะนั้น จึงแสดงออกไปเป็นอาการที่วิปริตที่เราเรียกกันว่าเสียจริตและเรียกกันว่าโรคจิต แต่อันที่จริงเรียกว่าโรคจิตนั้นไม่ถูก โรคเสียจริตนั้นพอได้ ต้องเป็นโรคสมอง โรคประสาท

แต่ว่าโรคของจิตโดยตรงนั้นก็คือกิเลสนั้นเอง อันได้แก่ตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากและบรรดากิเลสทั้งปวง เป็นต้นว่า ราคะ หรือโลภะ โทสะ โมหะ เหล่านี้เป็นโรคจิตโดยตรงซึ่งตั้งขึ้นในอารมณ์ เพราะจิตนี้เองไปยึดถืออารมณ์ แล้วก็ยินดียินร้ายหลงงมงายไปในอารมณ์ต่าง ๆ แล้วก็เป็นตัณหา เป็นราคะหรือโลภะ เป็นโทสะ เป็นโมหะ นี่เป็นโรคจิตโดยตรง อันทำให้เกิดทุกข์ใจต่าง ๆ เดือดร้อนใจต่าง ๆ เพราะฉะนั้นบรรดาคนที่มีกิเลสอยู่ยังละกิเลสไม่ได้ ก็เรียกว่ามีโรคจิตทั้งนั้นคือโรคกิเลสนั่นแหละเป็นโรคจิตทั้งนั้น เพราะฉะนั้น จึงไปเข้าเรื่องที่พระพุทธเจ้าต้องทรงรักษา ถอนลูกศรคือตัณหาออกจากจิตให้ได้เสียก่อน ไม่ต้องไปเสียเวลาที่จะสอบสวนอะไรต่าง ๆ

ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ด้วยการที่ต้องรีบทรงแสดงธรรมให้ บุคคลเกิดปัญญาอันเป็นยาธรรมเรียกว่าธรรมโอสถที่จะรักษาโรคจิตคือบรรดากิเลสทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ธรรมโอสถ คือธรรมนั้นเองที่เป็นยารักษาโรคกิเลสของบุคคล สำหรับที่จะดับตัณหาดับราคะหรือโลภะ โทสะ โมหะ

จิตเป็นวิญญาณธาตุ

ตามที่ได้ยกมากล่าวนี้ก็เพื่อแสดงว่า ในบุคคลเรานี้ยังมีอีกสิ่งหนึ่งที่เรียกว่าจิต ซึ่งไม่มีสรีรสัณฐาน อาศัยอยู่กับกายอันนี้ ซึ่งรวมเข้าก็เป็นธาตุ ๖ และจิตนี้ก็เป็นวิญญาณธาตุและธาตุอีก ๕ ข้อที่กล่าวมาข้างต้นนั้นก็รวมกันเข้าเป็นกายวิญญาณธาตุก็เป็นจิต กายและจิตนี้อาศัยกันอยู่ จึงเป็นบุคคลถ้าหากว่ากายแตกทำลาย จิตก็ต้องเคลื่อนออกไป เพราะฉะนั้นเมื่อกายรวมเข้ามา ธาตุดินน้ำลมไฟ อากาศรวมเข้ามาตั้งต้นแต่ในครรภ์ของมารดา จิตก็ปฏิสนธิเรียกว่า ปฏิสนธิจิต และในที่สุดเมื่อร่างกายนี้แตกสลาย คือธาตุที่รวมกันเข้านี้ ธาตุดินธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุอากาศแตกสลาย จิตก็เคลื่อนออกไปเรียกว่าจุติจิต ทีแรกก็เป็นปฏิสนธิจิต จิตปฏิสนธิประกอบเข้ามา และเมื่อกายแตกสลาย จิตก็เคลื่อนเรียกว่าจุติจิตจิตเคลื่อนหรือความเคลื่อนของจิตในที่สุด

ในบัดนี้คนมักเข้าใจผิดไปเรียกเอาปฏิสนธิว่าจุติกันมาก

เช่นว่าจุติในที่นั่นที่นี่คือเกิดในที่นั่นที่นี่ ความจริงไม่ใช่เกิด จุติคือเคลื่อนซึ่งเราเรียกกันว่าตาย เมื่อเกิดในที่นั่นที่นี่เราเรียกว่าปฏิสนธิ แต่ว่าเป็นคำที่ใช้สำหรับจิตเท่านั้น จิตปฏิสนธิและจุติจิตเคลื่อนออกไปในที่สุด จิตนี้ท่านแสดงไว้ในตำราศัพท์รวมเข้าก็มีความหมาย ๓ อย่างคือ

๑. คิดหรือรู้

๒. สั่งสม และ

๓. วิจิตร คือแตกต่างกันหลายอย่างหลายประการ

พระอาจารย์ผู้อธิบายศัพท์ได้ให้คำอธิบายของจิตไว้แปลเป็น ๓ อย่าง คือ คิดหรือรู้ เก็บ และวิจิตรคือหลายหลากหลายอย่างต่าง ๆ กัน ที่แปลว่าคิดหรือรู้นั้น ก็โดยอธิบายว่าจิตเป็นธรรมชาติที่คิดนึกอะไรได้ หรือว่ารู้อะไรได้ คำว่าคิดและคำว่ารู้ในที่นี้มีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน เพราะจะคิดอะไรได้ก็ต้องรู้อะไรนั้น หรือว่าจะรู้อะไรได้ก็ต้องคิดอะไรนั้น และในความคิดนั้นก็มีความรู้อยู่ด้วย ในความรู้ก็มีความคิดอยู่ด้วย ฉะนั้น จิตจึงเป็นธรรมชาติที่คิดนึกอะไรได้หรือว่ารู้อะไรได้

ลักษณะที่ ๒ เก็บ ก็หมายความว่าเก็บสิ่งที่ประสบพบผ่านต่าง ๆ ไว้ได้ และเก็บกรรมที่ได้กระทำแล้วไว้ได้ ที่ปรากฏเป็นเก็บดีที่เรียกว่าบารมี เก็บชั่วที่เรียกว่าอาสวะ

และที่ว่ามีลักษณะวิจิตรคือหลายหลากหรือว่าหลาย

อย่างต่าง ๆ กัน ก็คือจิตมีลักษณะต่าง ๆ ดังเช่นที่มีจำแนกไว้ในอภิธรรม เป็นกามาวจรจิต จิตที่ท่องเที่ยวไปในกาม รูปาวจรจิต จิตที่ท่องเที่ยวไปในรูปภพ อรูปาวจรจิต จิตที่ท่องเที่ยวไปในอรูป โลกุตตรจิต จิตที่เป็นโลกุตตระ ฉะนั้น จึงเป็นสิ่งที่วิจิตร คือหลายหลากหลายอย่างต่าง ๆ กัน ดังเช่นเราเรียกในภาษาไทยว่า วิจิตรพิสดาร หรือว่าวิจิตรงดงาม ดังคำว่าราชรถอันวิจิตร ราชรถที่งดงาม ที่ทำอย่างงดงามตกแต่งอย่างงดงาม จิตก็เป็นธรรมชาติที่งดงาม เพราะเหตุว่ามีลักษณะที่เหมือนดังตกแต่งเอาไว้อย่างราชรถนั้น นี้เป็นการให้คำอธิบายคำว่าจิต ดังที่พระอาจารย์ผู้อธิบายศัพท์ได้ให้เอาไว้

จิตตัวเดิมและจิตที่เป็นตัวอาการ

และก็พึงทราบไว้ว่า คำว่าจิตท่านใช้เป็น ๒ อย่าง อย่างหนึ่งใช้หมายถึงธรรมชาติที่เป็นตัวเดิม กับอีกอย่างหนึ่งท่านใช้หมายถึงธรรมชาติที่เป็นตัวอาการ ที่ใช้หมายถึงธรรมชาติที่เป็นตัวเดิมนั้น ก็ใช้หมายถึงธรรมชาติที่เป็นธาตุรู้ อันเป็นธรรมชาติที่ประภัสสรคือผุดผ่อง ดังที่ได้มีพระพุทธภาษิตแสดงไว้ ว่าจิตนี้เป็นธรรมชาติที่ประภัสสร คือผุดผ่อง แต่ต้องเศร้าหมองไป เพราะอุปกิเลสคือเครื่องเศร้าหมองที่จรเข้ามา แต่ว่าเมื่อปฏิบัติทำจิตภาวนาคืออบรมจิต จิตก็จะบริสุทธิ์ คือหมดจดสะอาดผ่องใสได้ วิมุตติคือหลุดพ้นได้ และ

จิตที่เป็นตัวเดิมนี้ ที่มีพุทธภาษิตแสดงไว้เป็นอันมาก เช่นว่าให้ฝึกจิต ให้ข่มจิต จิตที่ฝึกแล้วนำสุขมาให้ และเมื่อบุคคลอบรมให้ได้ปัญญารู้แจ้งเห็นจริง จิตก็หน่าย จะสิ้นความติดใจยินดี และวิมุตติหลุดพ้นจากอาสวะ คือเครื่องดองจิตดองสันดานทั้งหลายได้ ดั่งนี้ เหล่านี้หมายถึงจิตที่เป็นตัวเดิม

ส่วนจิตที่เป็นตัวอาการนั้นหมายถึงตัวความคิดต่าง ๆ คิดดีก็มีคิดไม่ดีก็มี ตัวความคิดนี้เป็นจิตที่เป็นอาการ จิตที่เป็นอาการนี้เกิดดับอยู่ในอารมณ์ทุกขณะจิต ทุกขณะอารมณ์ ดังจะพึงเห็นได้ว่าทุกคนย่อมมีความคิดไปในอารมณ์ คือเรื่องต่าง ๆ คิดถึงเรื่องนี้ ปล่อยเรื่องนี้ไปคิดเรื่องโน้น ปล่อยเรื่องโน้นไปคิดเรื่องนั้น เรื่องที่จิตจับคิดแล้วปล่อยไปครั้งหนึ่ง ก็เรียกว่าเกิดดับไปคราวหนึ่ง เพราะฉะนั้น จิตที่เป็นตัวความคิดนี้จึงเกิดดับอยู่เสมอ เพราะฉะนั้น ท่านจึงเปรียบจิตที่เป็นตัวอาการนี้ว่าเหมือนอย่างวานรที่กระโดดไปมาอยู่บนต้นไม้ กระโดดจับกิ่งไม้นี้ ปล่อยกิ่งไม้นี้ กระโดดไปจับกิ่งไม้นั้น จากกิ่งไม้นั้นก็กระโดดไปจับกิ่งไม้อื่นต่อไปอีกอยู่ตลอดเวลา อาการที่จับและปล่อยอารมณ์ต่าง ๆ ของจิตนี้คือจิตที่เป็นตัวอาการ คือความคิดเหมือนอย่างอาการของวานรที่กระโดดจับกิ่งไม้ กระโดดจับกิ่งโน้นกิ่งนี้กิ่งนั้นไปอยู่เสมอ อาการที่จับปล่อย ๆ กระโดดไปดั่งนี้ ของวานรคือความคิด แต่ก็น่าจะต้องคิดดูตรงนี้ด้วยว่าแม้วานรจักกระโดดจับปล่อยกิ่งไม้ไปอยู่เสมอดั่งนี้ก็ตาม แต่ว่า

ตัววานรนั้น คงเป็นวานรตัวเดียวกัน ตัววานรที่อยู่ที่กิ่งไม้นี้ ตัววานรที่อยู่ที่กิ่งไม้นั้น ตัววานรที่อยู่ที่กิ่งไม้โน้นซึ่งกระโดดไปนั้น ก็เป็นวานรตัวเดียวกัน จึงเทียบได้กับจิตที่เป็นตัวเดิมก็เป็นจิตเดียวกัน แต่ว่าอาการคือ ความคิดนั้นเปลี่ยนไปต่าง ๆ และตัวความคิดนี้ก็คืออาการ จิตมี ๒ อย่างดั่งนี้

ความอุปบัติและจุติของจิต

หากจะมีปัญหาว่า จิตที่เป็นตัวอาการนั้นก็เป็นจิตที่เกิดดับอยู่เสมอดังกล่าว แต่ว่าจิตที่เป็นตัวเดิมนั้นเล่า เป็นสิ่งที่เกิดดับหรือไม่ ปัญหานี้ก็เป็นข้อที่น่าพิจารณา ถ้าจะพิจารณาจำเพาะชาตินี้ ไม่ตั้งปัญหาไปถึงชาติหน้าหรือว่าชาติอดีต ตอบได้ง่าย ว่าจิตที่เป็นตัวเดิมนั้น ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ดำรงอยู่ตั้งแต่เกิดจนตาย แต่ว่าจิตที่เป็นตัวอาการนั้นก็เปลี่ยนแปลงไปตามอารมณ์ เกิดดับไปพร้อมกับอารมณ์อยู่ทุกขณะจิต อยู่ทุกขณะอารมณ์ดังกล่าว จิตที่เป็นตัวเดิมอันเป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ตั้งแต่เกิดจนตายนั้นก็ดังที่ได้กล่าวแล้ว ว่าเมื่อเกิดจิตมาปฏิสนธิ ที่เรียกว่าจิตปฏิสนธิ เมื่อตายจิตก็จุติคือเคลื่อนออกไป อันเรียกว่าเคลื่อนออกไปหรือว่าดับ จึงต้องเข้าใจคำนี้ว่า คำว่าดับกับคำว่าจุตินั้นต่างกัน คำว่าดับก็เหมือนกับไฟดับไป แต่คำว่าจุตินั้นแปลว่าเคลื่อน คือว่าไม่ดับ เคลื่อนออกไป ในข้อนี้ก็ตรงกับพระญาณของพระพุทธเจ้าที่ทรงได้ในปฐมยามแห่งราตรีที่ตรัสรู้

คือบุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความหยั่งรู้ระลึกได้ถึงนิวาสน์ คือขันธ์เป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อน คำว่านิวาสน์นั้นเราแปลกันว่าบ้าน คือเป็นที่อาศัยอยู่ ในที่นี้ใช้หมายถึงขันธ์คือขันธ์ ๕ นี่แหละอันเป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อน เพราะขันธ์ ๕ นี้เรียกว่านิวาสน์แปลว่าเป็นที่อาศัยอยู่ หากจะถามว่าเป็นที่อาศัยอยู่ของบุคคล มีคนมาอาศัยอยู่ในบ้านปลูกบ้านอยู่ ทีนี้มาเรียกว่านิวาสน์อันหมายถึงขันธ์ ๕ นี้ ขันธ์ ๕ นี้ เป็นที่อาศัยอยู่ของใคร

สำหรับในพระญาณที่ตรัสรู้พระญาณแรกนี้ ตรัสแสดงถึงพระองค์เองโดยใช้คำว่าฉันหรือข้าพเจ้าหรือว่าเรา ซึ่งได้อุปบัติคือเข้าถึงชาตินี้ แล้วก็จุติคือว่าเคลื่อนจากชาตินี้ไปสู่ชาติอื่น เคลื่อนจากชาติอื่นนั้นไปสู่ชาติอื่นต่อไปอีก เรื่อยมาดั่งนี้ ตั้งแต่ ๑ ชาติ ๒ ชาติ ๓ ชาติจนถึงนับชาติไม่ถ้วน และระลึกไม่ได้ว่าเราหรือข้าพเจ้าหรือว่าฉันได้มีชื่ออย่างนั้นอย่างนี้ในชาตินั้น ๆ มีความสุขทุกข์อย่างนี้ ๆ ในชาตินั้น ๆ ระลึกได้ถึงประวัติความเป็นไปของชีวิตในชาติหนึ่ง ๆ ด้วย ตามพระญาณนี้ตรัสแสดงไว้นี้ ก็แสดงว่าข้าพเจ้าหรือว่าฉันว่าเรานั้น เป็นผู้ไม่ดับ และก็เป็นผู้ที่เข้าถึงชาตินี้เคลื่อนถึงชาตินี้ แล้วเข้าถึงชาตินั้นเคลื่อนถึงชาตินั้น และก็ต้องเข้าใจว่าคำว่าดับนั้นคู่กับคำว่าเกิด หรือคำว่าตายคู่กับคำว่าเกิด เกิดตายหรือว่าเกิดดับเป็นศัพท์บัญญัติที่หมายถึงขันธ์อันเป็นที่อาศัยอยู่ อันเป็นตัวนิวาสน์หรือเป็นตัวบ้าน ขันธ์ที่อาศัยอยู่อันเป็นตัวนิวาสน์หรือ

เป็นตัวบ้านนี้ในชาติหนึ่ง ๆ ก็สร้างขึ้นมาทีหนึ่ง เช่นเมื่อเกิดมาเป็นมนุษย์นี้ก็เริ่มสร้างตั้งแต่ในครรภ์ของมารดา เป็นกลละหนึ่งแล้วก็แตกเป็นปัญจสาขา มีอายตนะบริบูรณ์ ได้กำหนดก็คลอดออกมาแล้วก็เติบใหญ่ขึ้นมา จนในที่สุดขันธ์นี้ก็แตกสลาย คือตายหรือว่าดับ คำว่าเกิดตายหรือเกิดดับนี้เป็นชื่อของขันธ์ เรียกขันธ์หรือว่าบ้าน สร้างบ้านทีหนึ่งก็เกิด บ้านพังทีหนึ่งก็ดับหรือว่าตาย แล้วก็สร้างบ้านขึ้นใหม่ก็เกิด บ้านพังไปอีกทีหนึ่งก็เป็นดับหรือตาย

เพราะฉะนั้น คำว่าเกิดตายก็ดี เกิดดับก็ดี เป็นชื่อหรือเป็นศัพท์บัญญัติ หมายถึงนิวาสน์เป็นที่อยู่อาศัย แต่ว่าตัวผู้มาอาศัยเหมือนเช่นคนที่มาอยู่บ้าน ไม่ใช่ตัวบ้าน ซึ่งเรียกในพระญาณที่ ๑ ว่า ข้าพเจ้าหรือว่าเราหรือว่าฉัน นี่ไม่เรียกว่าเกิดดับหรือว่าเกิดตาย แต่เรียกว่าอุปบัติ เรียกว่าจุติ อุปบัติแปลว่าเข้าถึง จุติแปลว่าเคลื่อน คือเมื่อบ้านสร้างขึ้น ผู้ที่มาอาศัยบ้านก็เข้าถึงบ้านที่สร้างขึ้นนั้น คือเข้ามาอยู่บ้านนั้น ก็เป็นอุปบัติ แล้วก็เหมือนบ้านพัง ตัวผู้อาศัยบ้านนั้นก็เคลื่อนย้ายออกไป เพราะว่าบ้านพังแล้วก็ต้องย้ายออกไปนี่แปลว่าจุติคือเคลื่อน ซึ่งในพระญาณที่ ๑ นี้ได้เรียกผู้ที่เข้าอาศัยบ้าน อุปบัติเข้าอาศัย และจุติคือย้ายบ้าน เรียกว่าเราหรือข้าพเจ้าหรือว่าฉันคือหมายถึงพระองค์เอง คือทรงระลึกถึงพระองค์เองว่า เราหรือฉันหรือข้าพเจ้าเข้าถึงชาตินี้ แล้วก็เคลื่อนจากชาตินี้ แล้วก็เข้าถึง

ชาตินั้น แล้วก็เคลื่อนจากชาตินั้นแล้วเข้าถึงชาติโน้น แล้วเคลื่อนจากชาติโน้น เห็นทยอยมาโดยลำดับดั่งนี้ ด้วยพระญาณที่ระลึกได้ ซึ่งเรียกกันง่าย ๆ ว่าระลึกชาติหนหลังได้ แต่ว่าตามศัพท์แสดงของท่านนั้น ระลึกถึงชาติคือระลึกถึงบ้านคือบ้านที่อาศัยอยู่ในปางก่อนมีความหมายดังที่กล่าวมานี้

สัตวโลกหรือสัตตภาวะ

คราวนี้มาถึงในพระญาณที่ ๒ เรียกว่าจุตูปปาตญาณ ทรงหยั่งรู้ถึงความเข้าถึงและจุติคือความเคลื่อนไปของสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งในพระญาณที่ ๒ นี้ แสดงว่าได้ทรงระลึกได้ถึงสัตว์ทั้งหลาย ว่าสัตว์ที่ประกอบกรรมที่ชั่วไว้ คือประกอบกรรมที่เป็นทุจริตที่เป็นอกุศลที่เป็นบาปทางกายทางวาจาทางใจต่าง ๆ กายแตกสลายทำลายไปแล้วตายไปแล้วก็อุปบัติ คือว่าเข้าถึงชาติที่ชั่ว ที่เป็นทุคติคือคติที่ชั่ว ที่เป็นอบายเป็นนรกเป็นเปรตเป็นอสุรกายต่าง ๆ แต่ว่าสัตว์ทั้งหลายที่ประกอบกรรมที่ดีไว้เป็นกุศลเป็นสุจริตทางกาย ทางวาจา ทางใจ กายแตกทำลายตายไปแล้ว ก็ถึงสุคติโลกสวรรค์ แต่ว่าก็ไม่ได้อยู่ยั่งยืนในสุคติในทุคตินั้น เมื่อสิ้นบาปสิ้นบุญที่ให้ไปเกิด ในสุคติหรือในทุคตินั้นแล้ว ก็ต้องจุติ คือเคลื่อนจากชาติที่เป็นสุคติ หรือทุคตินั้นไปตามกรรมที่กระทำไว้ต่อไปอีกดั่งนี้

ในพระญาณที่ ๒ นี้ ทรงแสดงถึงผู้ที่สร้างบ้านขึ้น

เข้าถึงบ้าน และเมื่อบ้านพัง ก็เคลื่อนออกจากบ้าน ว่าเป็นสัตว์ ซึ่งคำว่าสัตว์นี้มิใช่หมายถึงสัตว์เดียรัจฉาน ดังที่เราเรียกเพียงอย่างเดียว แต่หมายความคลุมหมดถึงสัตวโลก จะเป็นเทวดา เป็นมนุษย์หรือเป็นสัตว์เดรัจฉาน เป็นสัตว์นรก เป็นเปรต เป็นอสุรกายหรือเป็นอะไร เมื่อยังมีกิเลสเป็นเหตุให้ข้องติดอยู่ในโลก ก็เรียกว่าสัตว์ทั้งนั้น ดังที่เรียกสัตวโลก เมื่อยังมีกิเลสที่ข้องติดอยู่กับโลก จึงต้องเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในโลกทั้งปวง ความท่องเที่ยววนเวียนเกิดตายอยู่นี้ เรียกว่าสังสารวัฏ สังสาระ ก็แปลว่าท่องเที่ยวไป วัฏคือวัฏฏะ แปลว่าวนเวียน สังสารวัฏ ก็คือว่า ท่องเที่ยววนเวียนหรือว่าวนเวียนท่องเที่ยว และคำว่าวนเวียนนี้ ท่องเที่ยวนี้ ก็พูดกันง่าย ๆ ว่าวนเวียนท่องเที่ยวหรือท่องเที่ยวเวียนเกิดเวียนตาย เพราะว่ามาจับความเอาง่าย ๆ ตอนที่ว่าต้องเวียนเกิดเวียนตายกันอยู่ สร้างบ้านขึ้นมาก็เกิดเข้าไปอาศัย บ้านพังขึ้นมาก็ตาย ตัวบ้านพังก็ตาย ตัวผู้อาศัยอยู่ก็จุติเคลื่อนออกไป และเมื่อเคลื่อนออกไป ก็เข้าถึงชาติใหม่ แปลว่าสร้างบ้านกันใหม่ เข้าอยู่ใหม่ บ้านพังก็คือตาย ผู้อาศัยก็เคลื่อนออกไป ก็วนเวียนอยู่เท่านี้ จะเป็นเทวดา เป็นมนุษย์ เป็นสัตว์เดียรัจฉาน เป็นสัตว์นรก เป็นเปรต เป็นอสุรกาย ก็ต้องขึ้นต้นด้วยเกิดแล้วลงท้ายด้วยดับหรือตายหรือว่าขึ้นต้นด้วยเข้าถึงคืออุปบัติลงท้ายด้วยจุติคือเคลื่อนออกไปไม่จบสิ้น จึงเรียกว่าสังสารวัฏ ท่องเที่ยววนเวียนหรือวนเวียนท่องเที่ยว

ไปในพระญาณที่ ๒ นี้เรียกว่าสัตว์

เพราะฉะนั้น ตามที่เล่ามานี้ ที่แรกนั้นก็คือจิต จิตที่เป็นตัวเดิม แล้วมาถึงว่าเราหรือข้าพเจ้าหรือฉัน และในพระญาณที่ ๒ ที่อ้างมานี้ก็สัตว์ ซึ่งแสดงว่ามีอยู่สิ่งหนึ่งที่เป็นตัวเดิมและดำรงอยู่ในปัจจุบันนี้ ทุกคนก็มีจิตที่เป็นตัวเดิม แล้วก็มีตัวเราหรือตัวฉันตัวข้าพเจ้าด้วยกันทุกคน และก็มีภาวะที่เป็นสัตว์ คือเป็นผู้ข้องติดอยู่ในโลกเป็นสัตวโลก เรียกว่ามีภาวะที่เป็นจิตตัวเดิม มีภาวะที่เป็นตัวเรา เป็นข้าพเจ้าเป็นฉัน แล้วก็มีภาวะที่เป็นสัตวโลก เรียกว่ามีภาวะที่เป็นจิตตัวเดิม มีภาวะที่เป็นตัวเราเป็นข้าพเจ้าเป็นฉัน แล้วก็มีภาวะที่เป็นสัตวโลกหรือสัตตภาวะอยู่ทุกคนในข้อนี้

วิญญาณธาตุ-จิตที่เป็นตัวเดิม

ได้กล่าวถึงบุรุษสตรีบุคคลว่ามีกายและจิตประกอบกันอยู่ และจิตนั้นในธาตุวิภังคสูตร[๑] เรียกว่า วิญญาณธาตุ แปลว่าธาตุรู้หมายถึงจิตที่เป็นตัวเดิม และจิตที่เป็นตัวเดิมนี้ในพระญาณที่ ๑ ของพระพุทธเจ้าเมื่อก่อนที่จะตรัสรู้ในราตรีที่จะตรัสรู้นั้น ที่ทรงได้ในปฐมยาม ที่ทรงระลึกถึงขันธ์เป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อนได้ คำว่าขันธ์เป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อนนั้นเรียกว่านิวาสน์ ที่มาใช้กันว่าเป็นที่อยู่อาศัย ตรัสเล่าถึงพระองค์เอง ก็

---

[๑] ม. อุป. ๑๔/๑๒๕

ทรงใช้คำว่าฉันข้าพเจ้าหรือเรา และในพระญาณที่ ๒ ทรงใช้ว่า สัตว์ทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ส่วนที่หมายถึงในบุคคลทุก ๆ คน อันเป็นส่วนที่แม้เมื่อขันธ์เป็นที่อาศัยอยู่แตกสลาย ก็ไม่แตกสลายไป เป็นแต่ว่าเคลื่อนคือเคลื่อนออกจากขันธ์เป็นที่อาศัยอยู่ที่แตกสลายนั้น ไปเข้าถึงขันธ์เป็นที่อาศัยอยู่ใหม่ คือว่าเคลื่อนออกจากบ้านเก่าไปเข้าอาศัยอยู่ในบ้านใหม่ ในพระญาณที่ ๑ ตรัสเล่าถึงพระองค์เองก็เรียกว่าเราหรือฉันหรือข้าพเจ้า ในพระญาณที่ ๒ ก็ตรัสเรียกว่าสัตว์ทั้งหลาย และในส่วนที่แบ่งออกเป็นกายและจิต ก็เรียกว่าวิญญาณธาตุ ธาตุรู้ หรือเรียกว่าจิต แม้ในธาตุวิภังคสูตรนั้นเองที่ตรัสแสดงถึงธาตุ ๖ ก็ตรัสสอนให้พิจารณาธาตุ ๕ ข้างต้น คือปฐวีธาตุ ธาตุดิน อาโปธาตุ ธาตุน้ำ เตโชธาตุ ธาตุไฟ วาโยธาตุ ธาตุลม อากาศธาตุ ธาตุอากาศคือช่องว่าง บรรดาที่มีอยู่ในกายนี้ว่าเป็นสิ่งที่ไม่พึงยึดถือ ว่านี่เป็นของเรา เราเป็นนี่ นี่เป็นอัตตาตัวตนของเรา เพราะเป็นสิ่งที่เกิดดับ จึงแสดงถึงวิญญาณธาตุคือธาตุรู้ต่อไปว่า ธาตุรู้ย่อมผ่องใสควรแก่การงาน ในเมื่อได้พิจารณาเห็นธาตุ ๕ ข้างต้นตามที่เป็นจริงดั่งนั้น ฉะนั้นวิญญาณธาตุที่เป็นธาตุรู้นี้จึงหมายถึงจิตที่เป็นตัวเดิม ดังที่ตรัสสอนชี้ให้รู้ลักษณะของจิตว่า ไม่มีสรีรสัณฐาน มีคูหาเป็นที่อยู่อาศัย เที่ยวไปไกล และตรัสสอนให้ฝึกจิตให้ข่มจิตให้รักษาจิตให้อบรมจิต

จิต-อัตตภาวะหรือสัตตภาวะ

ฉะนั้น จึงสรุปว่าสิ่งที่มีอยู่อาศัยอยู่ในกายอันนี้ ซึ่งแม้กายอันนี้จะแตกสลายก็เคลื่อนออกไป ไม่แตกสลายไปตามกาย เข้าถึงกายใหม่ซึ่งเป็นบ้านใหม่ต่อไป ก็เรียกว่าจิตบ้าง วิญญาณธาตุ ธาตุรู้หรือวิญญาณบ้าง ถ้ามุ่งขึ้นมาถึงตัวเราเอง ก็เรียกว่าเราหรือว่าฉันหรือข้าพเจ้า โดยนัยนี้เมื่อมุ่งถึงผู้อื่นเมื่อจะพูดถึงก็เรียกว่าท่านหรือเธอเป็นต้น และเมื่อเรียกรวม ๆ ก็เรียกว่าสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งคำว่าสัตว์นี้ก็ได้กล่าวแล้วว่า ไม่ได้หมายจำเพาะถึงสัตว์เดียรัจฉานเปรตอสุรกาย หรือเป็นเทวดามารพรหม ก็เรียกว่าสัตว์ทั้งหมด ในเมื่อยังมีกิเลสเป็นเครื่องข้องอยู่ก็เรียกว่าสัตว์ทั้งนั้น

เพราะฉะนั้น จึงสรุปว่าตามคติที่แสดงไว้ในพุทธศาสนานั้น บุคคลทุก ๆ คนไม่ว่าชายไม่ว่าหญิงจึงมีกายและจิตอาศัยกันอยู่ หรือเมื่อแบ่งเป็นธาตุทั้ง ๖ ก็มีธาตุที่เป็นส่วนกาย คือธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ธาตุอากาศ และวิญญาณธาตุหรือธาตุรู้ที่เป็นส่วนจิต และส่วนจิตนี้ก็เรียกว่าเราเขาหรือเรียกว่าสัตว์ จึงมีวิญญาณธาตุหรือจิต มีอัตตภาวะ คือภาวะที่เรียกว่าเราหรืออัตตาตัวตน หรือเรียกว่าสัตตภาวะ ความเป็นสัตว์อยู่ด้วยกัน ซึ่งสภาพที่เป็นจิตเป็นวิญญาณธาตุ เป็นอัตตาหรือเป็นอัตตภาวะ ความเป็นเรา ดังที่เรียกเป็นกิเลสว่าอหังการ

มมังการ กิเลสที่เป็นเครื่องกระทำให้เราเป็นของเรา ในที่นี้ไม่ใช้คำนั้น แต่ใช้คำว่าอหภาวะ ภาวะที่เป็นของเรา หรือว่าเขาก็ได้ที่คู่กัน และสัตตภาวะ แต่ว่าภาวะเหล่านี้ไม่มีรูปสัณฐาน แต่ก็อาศัยอยู่ในกายอันนี้ เมื่อก่อเกิดกายอันนี้ขึ้นมาก็เกิดปฏิสนธิหรืออุปบัติคือเข้ามาอาศัย และเมื่อกายอันนี้แตกสลายก็จุติคือว่าเคลื่อนออกไป แล้วก็เข้าถึงกายใหม่หรืออุปบัติ แต่ว่าภาวะที่เข้ามาและภาวะที่เคลื่อนออกไป หรือว่าสภาพที่เข้าภาวะหรือว่าสัตตภาวะดังกล่าวนั้น เมื่อไม่มีสรีรสัณฐานก็เป็นสิ่งที่มองไม่เห็น เป็นสิ่งที่พิสูจน์ทางวัตถุคือจะชั่งตวงวัดหรือจะพิสูจน์เหมือนอย่างพิสูจน์วัตถุทั้งหลายไม่ได้ เพราะไม่มีสรีระ เมื่อเป็นดั่งนี้ ผู้ต้องการที่จะพิสูจน์เหมือนอย่างผู้ที่มีสรีระ จึงกล่าวปฏิเสธว่าไม่มี เพราะเมื่อคนเกิดก็ไม่ปรากฏเป็นสรีระเป็นวัตถุว่า มีสิ่งที่เรียกว่าจิตหรือวิญญาณ หรือภาวะเป็นเราภาวะเป็นสัตว์ดังกล่าวนี้เข้ามาและเมื่อตายก็ไม่ปรากฏเป็นวัตถุว่ามีอะไรเคลื่อนออกไป แต่ว่าแม้จะพิสูจน์ทางวัตถุไม่ได้ดั่งนั้นก็ควรจะพิจารณาว่าสิ่งที่เรียกว่าจิตหรือวิญญาณ หรือภาวะเป็นเราเป็นภาวะเป็นสัตว์ดังกล่าวนั้น คือในเดี๋ยวนี้สภาพที่เป็นวัตถุไม่มีสรีรสัณฐานนั้น มีอยู่ในบุคคลหรือไม่ในบัดนี้ อย่างตัวเราเองในบัดนี้มีอยู่หรือไม่

อารมณ์คืออาการที่ปรากฏของจิต

ถ้าหากพิจารณาดูแล้วโดยรอบคอบ ทุกคนก็จะรู้ว่าทุกคนมีธาตุรู้หรือวิญญาณธาตุอยู่ คือรู้อะไร ๆ ทางตาทางหูเป็นต้นได้ ซึ่งเป็นความรู้ทางประสาท สัตว์เดียรัจฉานทั้งหลายก็มีความรู้ทางประสาททางตาทางหูเป็นต้นเหมือนกัน ประสาทหูประสาทตาบางอย่างของสัตว์เดียรัจฉานดีกว่าของมนุษย์ อย่างเช่นตามองเห็นอะไรในความมืด หูฟังเสียงอะไรที่ละเอียด ตาหูของสัตว์เดียรัจฉานบางจำพวก ดีกว่าตาหูของมนุษย์ แต่ว่ามีอยู่สิ่งหนึ่งที่สู้มนุษย์ไม่ได้ ก็คือปัญญาซึ่งเรามักจะเรียกกันว่าสมอง สมองของมนุษย์นั้นดีกว่าของสัตว์เดียรัจฉาน สมองอันเป็นสิ่งที่เป็นที่ตั้งของปัญญา แต่ว่าสิ่งที่เรียกว่าสมองนั้นเป็นส่วนหนึ่งของร่างกายซึ่งมีสรีรสัณฐาน มีอีกอย่างหนึ่ง คือจิตหรือวิญญาณธาตุซึ่งอาศัยอยู่ในร่างกายอันนี้ และก็อาศัยสมองอันนี้เป็นที่ตั้งของประสาทรับรู้ต่าง ๆ และเป็นที่ตั้งของปัญญาต่าง ๆ สมองนั้นก็เป็นเครื่องมือของจิตคือธาตุรู้ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่มีสรีรสัณฐาน

ควรจะต้องพิจารณาว่า บรรดาร่างกายนั้นล้วนเป็นเครื่องมือของจิตหรือวิญญาณธาตุที่เป็นธาตุรู้ทั้งนั้น เพราะว่าจิตหรือวิญญาณธาตุที่เป็นธาตุรู้นั้นไม่มีสรีรสัณฐาน อาศัยร่างกายนี้ซึ่งเป็นตัวสรีรสัณฐานสำหรับปฏิบัติงานการต่าง ๆ

ไปตามต้องการ เช่นเกี่ยวแก่ประสาททั้งหลายก็ต้องอาศัยสมอง และเมื่อต้องการจะหยิบจับอะไรก็ใช้มือ จิตหรือวิญญาณธาตุธาตุรู้จะมาหยิบจับอะไรก็ไม่ได้ จะเดินไปไหนก็ต้องอาศัยเท้า เพราะจิตหรือวิญญาณธาตุธาตุรู้นั้นจะเดินเองก็ไม่ได้ ต้องอาศัยร่างกายอันนี้ ซึ่งรวมเข้าแล้ว จะดูอะไรก็ต้องอาศัยจักขุประสาท จะฟังอะไรก็ต้องอาศัยโสตประสาทเป็นต้น ซึ่งเป็นปรกติธรรมดา และอาการที่แสดงออกว่าเป็นอาการของจิตและธาตุรู้นั้น ก็คืออาการที่ปรากฏเป็นอารมณ์คือเรื่องที่ปรากฏเป็นกิเลส ที่ปรากฏเป็นอารมณ์ คือเรื่องนั้นก็คือเรื่องที่จิตคิด เรื่องที่จิตดำริ เรื่องที่จิตครุ่นคิดถึงทั้งหลาย เมื่อเป็นเรื่องรูปก็เรียกว่า รูปารมณ์ อารมณ์คือรูป เรื่องเสียงก็เรียกว่าสัททารมณ์ อารมณ์คือเสียง เรื่องกลิ่นก็เรียกว่าคันธารมณ์ อารมณ์คือกลิ่น เรื่องรส ก็เรียกว่ารสารมณ์ อารมณ์คือรส เรื่องที่กายถูกต้องก็เรียกว่าโผฏฐัพพะ อารมณ์คือโผฏฐัพพะ เรื่องของเรื่องเหล่านั้นที่รู้ที่คิดอยู่ในใจก็เรียกว่าธรรมารมณ์ อารมณ์คือธรรม คือเรื่องราวของเรื่องเช่นรูปเป็นต้นเหล่านั้น ที่ประสบพบผ่านมาแล้วและก็นำมาคิดนำมาระลึกถึง และอารมณ์บางอย่างที่เป็นที่ตั้งของราคะหรือโลภะ ก็เกิดเป็นราคะ ความกำหนัดยินดีติดอยู่เป็นความโลภอยากได้ เรื่องที่เป็นที่ตั้งของโทสะก็เกิดความขัดแค้นโกรธเคืองอันเป็นตัวโทสะ เรื่องที่เป็นที่ตั้งของความหลงก็เกิดความหลงที่เป็นตัวโมหะขึ้น

บรรดาอารมณ์และกิเลสเหล่านี้ก็ไม่มีสรีรสัณฐาน ก็เป็นสิ่งที่มีอยู่ และในด้านปฏิบัติธรรม ที่เรียกว่าปฏิบัติก็ดี ที่เรียกว่าศึกษาก็ดี ที่เป็นเมตตาเป็นกรุณา เป็นศีลเป็นสมาธิเป็นปัญญา ก็ไม่มีสรีรสัณฐานอีกเหมือนกัน แต่ก็เป็นสิ่งที่มีอยู่ แม้ว่าการศึกษาเล่าเรียนในทางคดีโลกก็ตามในทางคดีธรรมก็ตาม ก็เป็นความรู้ดังที่ได้เคยกล่าวแล้ว ก็ไม่มีสรีรสัณฐาน

อารมณ์เป็นอาหารอย่างหนึ่งของจิต

ในตอนนี้จะพิจารณาเห็นความแตกต่างกันได้ระหว่างสมองกับภาวะที่เรียกว่าจิตหรือวิญญาณธาตุ อาการของอารมณ์หรือกิเลสเหล่านี้เป็นเรื่องของจิตและวิญญาณธาตุ ไม่ใช่เป็นเรื่องของสมอง เรื่องของสมองนั้น สมองต้องการอาหารสำหรับเลี้ยงสมองเป็นแบบอาหารสำหรับเลี้ยงรูปกาย และเมื่อสมองป่วยก็เป็นอาการป่วยของรูปกาย ซึ่งต้องใช้หยูกยาทางรูปกายรักษา แต่ว่าอาหารของจิต หรือวิญญาณธาตุหรือธาตุรู้นั้น ก็คืออารมณ์

จะพึงกล่าวได้ว่า จิตย่อมมีอารมณ์เป็นอาหารอย่างหนึ่ง และจิตที่มีกิเลส กิเลสก็มีอารมณ์ที่เป็นอาหาร มีสิ่งที่กิเลสต้องการเป็นอาหาร อันนับว่าเป็นอาหารของอารมณ์และอาหารของกิเลส และเมื่อจะมีกิเลส กิเลสนั้นเองต้องการ เช่นว่าเมื่อโลภะเกิดขึ้น อยากจะได้เงินอยากจะได้ทอง ก็ทำให้อารมณ์ใน

เงินในทองนั้นมาเป็นอาหารของโลภะ ของจิตที่โลภะ เมื่อได้เงินได้ทองก็รู้สึกว่าอิ่มใจสบายใจ โทสะก็เหมือนกันต้องการอาหาร เมื่อโกรธขึ้นมาก็ต้องการทุบตีเขาทำลายเขา ได้ทุบตีทำลายเขา โกรธก็เบาลง แปลว่าหายหิว โทสะหิวก็คือจะต้องทุบตีเขาทำลายเขา การที่ได้ทุบตัวเขาก็เป็นอาหารแก้หิวของโทสะ โมหะก็เหมือนกันหลงสยบติดอยู่ ก็เพลิดเพลินสบายอยู่กับสิ่งที่หลงสยบติดอยู่ นั่นก็เป็นอาหารของโมหะคือความหลง

แต่อันที่จริงไม่ได้เป็นอาหารของจิตหรือธาตุรู้โดยตรง แต่เป็นอาหารของกิเลส เหมือนดังว่าตัวพยาธิที่อาศัยอยู่ในท้องของบุคคล ตัวพยาธิก็ต้องการอาหารที่บุคคลบริโภคอาหารเข้าไป ตัวพยาธิก็แย่งบริโภคอาหารก็ไม่ได้บำรุงเลี้ยงร่างกายเท่าไหร่ จิตก็เหมือนกัน โดยมากนั้นก็ต้องการอาหารที่เป็นอาหารของกิเลสดังกล่าวนั้น เหล่านี้เป็นเรื่องของจิต เป็นเรื่องของธาตุรู้เกี่ยวแก่กิเลส เป็นอาหารอีกอย่างหนึ่งที่ต่างจากอาหารของสมอง

ธัมมะเป็นอาหารของจิตโดยตรง

คราวนี้อาหารที่เป็นของจิตโดยตรงนั้น ก็คือธรรมที่เป็นคุณเกื้อกูล เมื่อจิตได้ดูดดื่มธรรมที่เป็นคุณเกื้อกูล เช่นว่าเมื่อได้ทำทานก็ได้ปีติได้สุขในทาน จิตก็ดื่มปีติสุขที่เกิดจากทาน และเมื่อทานที่บริจาคที่ทำนั้นไปขัดเกลาโลภะมัจฉริยะในจิต

เมื่อโลภะมัจฉริยะเบาบางลง จิตก็บริสุทธิ์ผ่องใส ก็เกิดสุขเกิดปีติอันเกิดจากความบริสุทธิ์ จิตก็ได้ดูดดื่มปีติสุขอันเกิดจากความบริสุทธิ์นั้น ปฏิบัติในศีลในสมาธิในปัญญาก็เช่นเดียวกัน จิตบริสุทธิ์จิตก็ได้ดื่มปีติสุขอันเกิดจากความบริสุทธิ์นั้น ก็ได้ความปีติได้ความสุขที่บริสุทธิ์ยิ่งขึ้น คือธรรมปีติ ปีติในธรรมนั้นเอง นี่เป็นอาหารของจิตโดยตรง ทำให้จิตมีความสุขมีความอิ่มเอิบ เป็นความสุขเป็นความอิ่มเอิบยิ่งกว่าที่ได้อาหารของกิเลสเข้ามา เช่นได้อาหารของกิเลส เป็นความโลภเป็นต้นดังที่กล่าวนั้น เป็นความสุขเป็นความอิ่มเอิบที่บริสุทธิ์กว่าที่สงบเย็นกว่า ซึ่งบุคคลผู้ปฏิบัติธรรมได้รับก็ย่อมจะรู้สึก ธรรมนี้แหละเป็นอาหารของจิตโดยตรง และยังเป็นธรรมโอสถ หรือยาธรรมสำหรับที่จะแก้โรคกิเลส แก้โรคโลภหรือราคะ แก้โรคโกรธแก้โรคหลง ได้ด้วย ดังที่ได้เคยกล่าวแล้ว ฉะนั้น ยาสำหรับแก้โรคทางจิตคือโรคกิเลสดังที่ได้กล่าวแล้วก็คือธรรมโอสถ ซึ่งต่างจากยาแก้โรคสมองที่เป็นเวชโอสถ โอสถของหมอทางร่างกายนั้นเอง เพราะฉะนั้น เมื่อพิจารณาดูแล้วดั่งนี้จะเห็นได้ว่า ในบุคคลทุก ๆ คนนี้มีสภาวะที่เรียกว่าจิตหรือธาตุรู้ หรือว่าภาวะเป็นเราหรือว่าภาวะเป็นสัตว์ อันเป็นสิ่งที่ยังดำรงอยู่ แม้เมื่อร่างกายอันนี้แตกสลาย แล้วก็เคลื่อนไปสู่ที่บ้านใหม่ภพใหม่ต่อไป

กระบวนการของจิต

คราวนี้มาถึงกระบวนการของจิต กายและจิตที่อาศัยกันอยู่นี้ ก็มีกระบวนการที่เป็นไปตามธรรมชาติธรรมดาส่วนหนึ่ง และที่มีบุคคลเข้าเกี่ยวอีกส่วนหนึ่ง จะว่าถึงที่เป็นไปตามธรรมชาติธรรมดา ดั่งที่เรียกว่าสภาพนั้นก่อน คือว่าจิตนี้ดังที่ได้กล่าวแล้วก็อาศัยอยู่ในกายนี้ และกายนั้นในที่นี้ก็หมายถึงแค่รูปกายก่อน หรือว่าธาตุ ๕ ที่เป็นฝ่ายรูปหรือฝ่ายวัตถุมารวมกันเข้า จิตก็มุ่งถึงตัววิญญาณธาตุ ธาตุรู้ ที่มาอาศัยกับกายนี้ ทีนี้เมื่อมาอาศัยกันแล้ว ก็มีกระบวนการที่อาศัยกันไปตามธรรมชาติธรรมดา อันหมายถึงว่ากายจิตของใคร ๆ ก็จะต้องเป็นอย่างนั้น คือว่าความที่อาศัยกันนี้ ก็ตั้งต้นแต่ที่ตรัสแสดงไว้ถึงอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ ที่ประกอบกันที่คู่กัน คำว่าอายตนะนั้นแปลว่าที่ต่อคือต่อกัน อายตนะภายในก็ได้แก่จักขุคือตา หมายถึงส่วนที่เป็นจักขุประสาท โสตะคือหู หมายถึงที่เป็นโสตประสาท ฆานะคือจมูก หมายถึงที่เป็นฆานประสาท ชิวหาคือลิ้น หมายถึงที่เป็นชิวหาประสาท กายะคือกาย หมายถึงที่เป็นกายประสาท และมโนคือใจอันเป็นข้อที่ ๖ อายตนะภายนอกก็คือรูปที่คู่กับตา เสียงที่คู่กับหู กลิ่นที่คู่กับจมูก รสที่คู่กับลิ้น โผฏฐัพพะสิ่งถูกต้องที่คู่กับกาย และธัมมะ นี่ก็ใช้คำว่าธัมมะอีกเหมือนกัน แต่หมายถึงเรื่องราวที่คู่กับมโนคือใจ นี่เป็นการแสดงถึงกระบวน

การของกายและจิตอาศัยกัน อันนับว่าเป็นก้าวแรก ก็คือว่าตากับหูประจวบกัน หูกับเสียงประจวบกัน จมูกกับกลิ่นประจวบกัน ลิ้นกับรสประจวบกัน กายกับโผฏฐัพพะประจวบกัน มโนคือใจและธัมมะคือเรื่องราวประจวบกัน ดังที่ทุกคนได้มีอยู่เป็นไปอยู่ และเมื่อมาประจวบกันแล้วก็เกิดวิญญาณ กล่าวคือเมื่อตากับรูปประจวบกันก็เกิดจักขุวิญญาณ ความรู้ทางตา อันได้แก่เห็น หูกับเสียงประจวบกันก็เกิดโสตวิญญาณ ความรู้ทางหูคือได้ยิน จมูกกับกลิ่นประจวบกันก็เกิดความรู้อันเรียกว่าฆานวิญญาณ ความรู้ทางฆานะคือจมูก อันได้แก่ทราบกลิ่น ลิ้นกับรสประจวบกันก็เกิดชิวหาวิญญาณ คือความรู้ทางลิ้นได้แก่ทราบรส กายและโผฏฐัพพะ ประจวบกันก็เกิดกายวิญญาณ ความรู้ทางกาย คือทราบสิ่งที่ถูกต้อง มโนคือใจกับธัมมะคือเรื่องราวประจวบกันก็เกิดความรู้อันเรียกว่ามโนวิญญาณคือความรู้ทางมโนคือใจ

เมื่อเกิดเป็นวิญญาณ ๖ ขึ้นดั่งนี้แล้ว เมื่อทั้ง ๓ อย่างมาประชุมกันขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ก็เกิดสัมผัสหรือผัสสะ คือว่าเมื่อตากับรูปและจักขุวิญญาณมาประชุมกัน ก็เกิดจักขุสัมผัส ความกระทบทางจักษุ เมื่อหูกับเสียงและโสตวิญญาณมาประชุมกัน ก็เกิดโสตสัมผัส ความสัมผัสคือความกระทบทางหู เมื่อจมูกกับกลิ่นและฆานวิญญาณมาประชุมกัน ก็เกิดฆาน-สัมผัสคือสัมผัสทางจมูก เมื่อลิ้นกับรสและชิวหาวิญญาณมา

ประชุมกันมาประจวบกัน ก็เกิดชิวหาสัมผัสคือสัมผัสทางลิ้น เมื่อกายกับโผฏฐัพพะและกายวิญญาณทั้ง ๓ นั้น ก็เกิดกายสัมผัสคือสัมผัสทางกาย เมื่อมโนคือใจกับธัมมะคือเรื่องราวและมโนวิญญาณทั้ง ๓ นี้มาประชุมกัน ก็เกิดมโนสัมผัส คือสัมผัสทางใจ เมื่อมาถึงสัมผัสดั่งนี้แล้วจึงเกิดเวทนา คือเพราะสัมผัสทางตาก็เกิดเวทนาอันเกิดจากสัมผัสทางตา เรียกว่าจักขุสัมผัสสชาเวทนา และเพราะสัมผัสทางหูก็เกิดเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางหู เรียกว่าโสตสัมผัสสชาเวทนา เพราะสัมผัสทางจมูกก็เกิดเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางจมูก เรียกว่าฆานสัมผัสสชา-เวทนา เพราะสัมผัสทางลิ้นก็เกิดเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางลิ้น เรียกว่าชิวหาสัมผัสสชาเวทนา เพราะสัมผัสทางกายก็เกิดเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางกาย เรียกว่ากายสัมผัสสชาเวทนา เพราะสัมผัสทางมโนคือใจก็เกิดเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางใจ เรียกว่ามโนสัมผัสสชาเวทนา จึงเกิดสัญญาคือความจำได้หมายรู้ซึ่งเกิดถัดมาจากเวทนานั้น เป็นสัญญาในรูปก็เรียกว่ารูปสัญญา สัญญาในเสียงก็เรียกว่าสัททสัญญา สัญญาในกลิ่นก็เรียกว่าคันธสัญญา สัญญาในรสก็เรียกว่ารสสัญญา สัญญาในโผฏฐัพพะก็เรียกโผฏฐัพพสัญญา สัญญาในเรื่องราวก็เรียกว่าธัมมสัญญา และก็เกิดสังขารคือความปรุงคิดหรือความคิดปรุงดังที่ได้กล่าวมาแล้วก็เป็นความคิดปรุงหรือความปรุงคิดไปในรูปบ้างในเสียงบ้างในรสบ้างในโผฏฐัพพะบ้างในธัมมะคือเรื่องราวบ้าง เป็นความคิด

ปรุงหรือความปรุงคิดที่เป็นฝ่ายดีบ้างฝ่ายชั่วบ้าง หรือฝ่ายที่เป็นกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่วบ้าง และเมื่อคิดปรุงหรือปรุงคิดไปก็รู้ไปด้วย ที่รู้เป็นวิญญาณ ก็เป็นวิญญาณเวียนขึ้น ๆ มาอีก เพราะฉะนั้น กระบวนการของกายและจิตที่อาศัยกันอยู่จึงเป็นดั่งนี้ ตามที่มีแสดงไว้ตามลำดับในธรรมวิภาคในนวโกวาทนั้นแล้ว

รูปนามหรือนามรูป

ในเบื้องต้นก็ให้ดูและกำหนดจำไว้ แล้วก็ทำความเข้าใจคราวนี้ก็จะได้อธิบายเพิ่มเติมจากที่ท่านวางไว้เป็นแบบดั่งนั้น ก็คือว่าในฝ่ายอายตนะภายในภายนอกนั้น ๕ ข้อข้างต้นก็เป็นวัตถุ หรือเป็นรูปกายเป็นรูปขันธ์โดยตรง ส่วนข้อที่ ๖ คือมโนกับธัมมะคือเรื่องราวนั้น ก็เป็นสิ่งที่เชื่อมเกี่ยวกันอยู่ในระหว่างรูปซึ่งเป็นวัตถุ กับจิตที่เป็นฝ่ายทางจิตใจ เหตุฉะนั้น จึงจะสามารถทำให้กายและจิตใจนั้นมาประสานกันได้ มาเป็นสังขารคือปรุงแต่งด้วยกันได้ และในฝ่ายที่เป็นส่วนรูปนั้นก็เป็นรูปในฝ่ายที่เป็นวิญญาณเป็นสัมผัสเป็นเวทนาเป็นสัญญาเป็นสังขาร แล้วก็กลับมาเป็นวิญญาณขึ้นอีก นั่นรวมเรียกว่าเป็นนาม ย่อเข้าจึงเป็นนาม แต่ว่าเรียกนามไว้ต้นเป็นนามรูป ตามลำดับที่กล่าวมานี้จะเห็นว่าเรียงลำดับต่างจากขันธ์ ๕ ขันธ์ ๕ นั้นเรียงลำดับว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แต่ว่าตามที่ได้อธิบายถึงกระบวนการเกิดขึ้นของกายและจิตที่อาศัยกันอยู่

เรียงว่ารูปคืออายตนะทั้ง ๒ แล้วก็วิญญาณ แล้วก็สัมผัส เวทนา สัญญา สังขาร แล้วก็เวียนมาวิญญาณต่อไป ถ้ายังไม่กล่าวถึงวิญญาณไว้ท้ายทีเดียว ไม่เรียงวิญญาณเอาไว้ต่อจากรูป และไม่ได้แสดงสัมผัส พิจารณาดูแล้วว่าท่านเรียงขันธ์ ๕ ไว้อย่างนั้น ไม่ได้มุ่งแสดงตามกระบวนการที่เกิดขึ้นของกระบวนการทางจิตใจ แต่ว่ามุ่งแสดงขันธ์ ๕ สำหรับให้พิจารณาทางด้านวิปัสสนา คือปัญญาที่รู้แจ้งเห็นจริง คือตรัสสอนให้กำหนดแยกก้อนอันนี้ที่ยึดถือกันว่าตัวเราของเราอยู่นี้ออกไป ว่าอันที่จริงนั้นไม่ได้รวมเป็นก้อนเดียวกัน แต่ว่าแยกออกเป็นรูปฝ่ายหนึ่ง เวทนาสัญญาสังขารวิญญาณแต่ละฝ่ายเป็น ๕ เพื่อให้พิจารณาเห็นได้ง่าย เพราะว่ารูปนั้นเป็นส่วนหยาบเห็นได้ง่ายตรัสสอนให้พิจารณาก่อน ว่านี่รูป เวทนานั้นก็เป็นความที่ปรากฏอาการเป็นทุกข์เป็นสุขหรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขของกายใจ นี่แปลว่าคาบเกี่ยวอยู่ระหว่างกายและใจ เวทนาทางกายก็มี เวทนาทางใจก็มี นี่จึงมาเป็นที่ ๒ เพราะเมื่อพบกายก็พบเวทนา คือเมื่อพบรูปก็พบเวทนา เพราะเวทนาทางรูปมีทางกายมี จึงให้จับพิจารณาเวทนาต่อไปเลย แล้วจึงมาสัญญาสังขารซึ่งเป็นอาการทางใจ เพราะว่าสัญญาสังขารทางรูปไม่มี รูปจำอะไรไม่ได้ รูปคิดอะไรไม่ได้ นั่นต้องใจหรือจิต แต่ว่ารูปมีเวทนาได้เป็นสุขได้ เป็นทุกข์ได้เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขได้ เพราะฉะนั้น จากเวทนาจึงมาสัญญามาสังขารแล้ว

ก็กลับมาวิญญาณซึ่งเป็นตัวที่ละเอียด ก็แปลว่าตรัสเรียบเรียงลำดับจากหยาบมาหาละเอียดก็เป็นรูปเวทนาสัญญาสังขารวิญญาณ และก็ไม่จำเป็นจะต้องมาพิจารณาตัวสัมผัส ซึ่งเป็นตัวสำคัญ แต่ก็เป็นตัวที่แฝงอยู่ในระหว่างของวิญญาณและเวทนา ต่อเมื่อมาจับพิจารณาถึงกระบวนการเกิดทางจิตใจที่อาศัยกาย จึงได้ทรงแสดงดังที่กล่าวมาแล้ว เป็นการแสดงถึงกระบวนการเกิดทางจิตใจกับร่างกายที่อาศัยกัน

จิตน้อมออกรับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖

คราวนี้มาถึงคำที่ย่อลงว่าเป็นนาม นามนั้นอะไร คำว่านามนั้น เรามักจะเข้าใจกันเพียงว่าไม่ใช่รูป เป็นแต่เพียงชื่อที่เรียก เหมือนอย่างคนที่ชื่อนั้นชื่อนี้ เป็นชื่อที่ไม่มีรูป เป็นสักแต่ว่าชื่อ แต่ว่าความหมายในทางความเกิดขึ้นนั้น คำว่านามแปลว่าน้อม เหมือนอย่างคำว่านโมแปลว่าความนอบน้อม คำว่านามนั้นก็มีมูลธาตุเหมือนกับคำว่านโม คือแปลว่าน้อม แต่ถ้านโมแปลว่านอบน้อมเคารพ ถ้านามไม่หมายความว่าเคารพ แต่ก็มีความหมายว่าน้อม ก็คือว่าอาการที่จิต ที่เป็นตัวธาตุรู้อันอาศัยอยู่ในกายส่วนที่เป็นรูป น้อมออกรู้ รู้โลก คือรู้สิ่งภายนอก อาศัยอายตนะภายในภายนอกที่ประจวบกัน เพราะว่าจิตนั้นถ้าหากว่าอายตนะภายในภายนอกยังไม่ประจวบกัน จิตก็ไม่น้อมออกรู้ และเมื่อไม่น้อมออกรู้ก็เหมือนว่าไม่รู้ ต่อ

เมื่ออายตนะภายในภายนอกประจวบกัน จิตจึงน้อมออกรู้

เพราะฉะนั้น จึงเปรียบเหมือนอย่างว่ามีบ้านอยู่บ้านหนึ่ง จิตเป็นเจ้าของบ้านอยู่ภายในบ้าน และบ้านนั้นมีประตูนอกอยู่ ๕ ประตู ใน ๑ ดังกล่าวนั้น โดยที่จิตออกไปรู้ก็ตาม คือจิตออกประตูออกไปรู้ก็ตาม หรือสิ่งที่จิตรู้นั้นเข้าประตูมาให้จิตรู้ก็ตาม จิตน้อมออกไปรู้ ฉะนั้น จึงรู้ได้ คือว่าน้อมออกรู้รูปก็ทางประตูตา น้อมออกไปรู้เสียงก็ทางประตูหู กลิ่นรสโผฏฐัพพะเรื่องราวก็ทางประตูจมูกประตูลิ้นประตูกายประตูมโนคือใจ แต่ว่าในขณะที่ยังไม่มีเรื่องอะไรเข้าประตูเข้ามา จิตก็เหมือนอย่างไม่รู้อะไร และในขณะที่จิตยังไม่รู้อะไรทางประตูดังกล่าวนั้น อันนี้แหละที่เรียกว่า ภวังคจิต นี้เป็นภาษาในอภิธรรม ภวังคจิตตามศัพท์ ภวังค์แปลว่าองค์ของภพ ภวะ อังคะ แปลว่าองค์ของภพ เป็นจิตที่ยังไม่ออกรับรู้อะไร เพราะฉะนั้น ท่านจึงเปรียบเหมือนดังว่าน้ำในมหาสมุทรที่ไม่มีลมก็ไม่มีคลื่นสงบอยู่เฉย ๆ นี้คือภวังคจิต แต่เมื่อเกิดลมเกิดคลื่นขึ้นมา นั่นก็แปลว่าน้ำที่ออกจากภาวะปรกติไปสู่ภาวะที่มีคลื่นที่เป็นคลื่นเพราะลม จิตก็เหมือนกัน เมื่อยังไม่ออกรู้อะไรทางตาทางหูเป็นต้น ดั่งนั้น ก็เป็นภวังคจิต เหมือนอย่างน้ำที่สงบเงียบไม่มีลมไม่มีคลื่น

เพราะเหตุนี้จึงได้มีเรียกอายตนะภายในทั้ง ๖ ว่าทวาร เช่น จักขุทวารก็คือประตูตา โสตทวารก็ประตูหู ฆานทวาร

ก็ประตูจมูก ชิวหาทวารก็ประตูลิ้น กายทวารก็ประตูกาย มโน-ทวารก็ประตูใจ เป็นประตูสำหรับที่จะรับเรื่องเข้าสู่จิต หรือสำหรับจิตจะออกรับเรื่อง และสิ่งที่เข้าทางทวารทั้ง ๖ นี้จึงเรียกว่า อารมณ์ คำว่าอารมณ์หมายถึงเรื่อง เรื่องที่จิตคิด เรื่องที่จิตดำริเรื่องที่จิตหมกมุ่นถึง ในอภิธรรมเรียกว่า อาลัมพนะ แปลว่าเป็นเครื่องหน่วงจิต ก็เพราะว่าที่จิตรับเรื่องนั้นคือน้อมออกไปรับเรื่อง อันหมายความว่าสิ่งที่จิตรับได้นั้นเป็นเพียงแต่เรื่อง ไม่ใช่วัตถุ อย่างเช่นว่าเมื่อตากับรูปประจวบกัน รู้ที่ตาเห็นเป็นภูเขา ต้นไม้ บุคคล หรือเป็นอะไรก็ตาม ซึ่งล้วนเป็นวัตถุ จิตจะรับเอาต้นไม้เอาภูเขาเอาบุคคลเอาอะไรต่ออะไรเข้ามาในจิตไม่ได้ จิตรับได้แต่เรื่อง คือเมื่อตากับรูปประจวบกัน จิตก็รับเอาแต่เรื่องของรูปที่เข้ามาทางจักขุทวารคือประตูตา เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่ารูปารมณ์ อารมณ์คือรูป คือรับอารมณ์คือรูปเท่านั้นเอง ไม่ใช่รับเอาต้นไม้ภูเขาบุคคลเข้ามา เสียงก็เหมือนกัน ก็รับแต่เรื่องที่เรียกว่าสัททารมณ์ อารมณ์คือเสียง กลิ่นก็เหมือนกันเรียกว่าคันธารมณ์ อารมณ์คือกลิ่น รสารมณ์ อารมณ์คือรสโผฏฐัพพารมณ์ อารมณ์คือโผฏฐัพพะ สิ่งที่กายถูกต้อง และธรรมารมณ์ อารมณ์คือเรื่องราวของสิ่งเหล่านั้น จิตรับได้ แต่เรื่องที่เข้ามาทางทวารทั้ง ๖ นั้น และโดยเฉพาะ ๕ ข้อข้างต้นนั้น สิ่งที่รับล้วนแต่เพียงวัตถุ รูปเสียงกลิ่นรสโผฏฐัพพะจะเอามาใส่ในจิตไม่ได้ จิตรับแต่เรื่องเข้ามา เพราะฉะนั้น จึง

เรียกว่าอารมณ์ เมื่ออธิบายในแนวที่แสดงถึงจิตน้อมออกรับอารมณ์ดั่งนี้ อายตนะภายในทั้ง ๖ จึงเรียกว่าทวารทั้ง ๖ และอายตนะภายนอก ๖ จึงเรียกว่าอารมณ์ ๖ เพื่อให้ชัดขึ้นมาว่าจิตน้อมออกรับอารมณ์ทั้ง ๖ นั้นทางทวารทั้ง ๖ ก็ไม่ต่างอะไรจากอายตนะภายในภายนอกนั่นแหละ แต่ว่ามาเปลี่ยนชื่อเป็นทวาร ๖ เป็นอารมณ์ ๖ ก็โดยมุ่งที่จะแสดงถึงกระบวนการของจิตที่น้อมออกรับอารมณ์ทั้ง ๖ นี้ทางทวารทั้ง ๖ รับมาเป็นวิญญาณเป็นสัมผัสเป็นเวทนาเป็นสัญญาเป็นสังขาร

อินทรีย์ หรืออายตนะภายใน หรือทวาร ๖

จะได้กล่าวอธิบายทบทวนบ้าง ต่อไปบ้าง ในข้อที่ควรจะกล่าวเพื่อให้เกิดความเข้าใจในกระบวนการของจิตตามทางพุทธศาสนาดีขึ้น จะเริ่มด้วยอายตนะภายในหรือทวาร ๖ ตามที่กล่าวแล้ว โดยจะเพิ่มชื่อของทั้ง ๖ ข้อนี้ ขึ้นอีกชื่อหนึ่งคือ อินทรีย์ ที่แปลว่าเป็นใหญ่คือทั้ง ๖ ข้อนี้นอกจากเรียกชื่อว่าอายตนะ ซึ่งแปลว่าที่ต่อ เรียกชื่อว่าทวาร ที่แปลว่าประตูหรือช่องทาง ยังเรียกชื่ออินทรีย์ที่แปลว่าเป็นใหญ่ด้วย คือจักขุนทรีย์ อินทรีย์คือจักษุหรือตา ชื่อว่าอินทรีย์เพราะเป็นใหญ่ในการเห็นรูป โสตินทรีย์ อินทรีย์คือหู ชื่อว่าอินทรีย์เพราะเป็นใหญ่ในการฟังเสียง ฆานินทรีย์ อินทรีย์คือจมูก ชื่อว่าอินทรีย์เพราะเป็นใหญ่ในการทราบกลิ่น ชิวหินทรีย์ อินทรีย์

คือลิ้น ชื่อว่าอินทรีย์เพราะเป็นใหญ่ในการลิ้มรส กายินทรีย์ อินทรีย์คือกาย ชื่อว่าอินทรีย์เพราะเป็นใหญ่ในกาย ทราบโผฏฐัพพะสิ่งถูกต้อง มนินทรีย์ อินทรีย์คือมนะหรือมโนคือใจ ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่ในการคิดหรือรู้ธัมมะคือเรื่องราว และเป็นใหญ่ใน ๕ ข้อข้างต้นนั้นด้วย คือในการเห็นรูป ในการฟังเสียง ในการทราบกลิ่น ในการทราบรส ในการทราบสิ่งถูกต้อง

ตามที่อธิบายนี้ มนินทรีย์ อินทรีย์คือมนะหรือมโนคือใจ จึงเป็นใหญ่ในทางของตนโดยจำเพาะด้วย คือในทางรู้หรือคิดเรื่องอันเป็นข้อ ๖ และเป็นใหญ่ในแต่ละข้อ ๕ ข้อข้างต้นนั้นด้วย มนินทรีย์อินทรีย์คือมนะหรือใจ เป็นอายตนะข้อที่ ๖ และทวารข้อที่ ๖ จึงเป็นใหญ่ครอบไปในอายตนะ ๕ ข้อข้างต้น ในทวาร ๕ ข้อข้างต้นนั้นด้วย ในข้อนี้ท่านให้คำอธิบายไว้ว่าในขณะที่ตาและรูปประจวบกัน มโนต้องเข้าไปประกอบด้วย จึงจะสำเร็จเป็นการเห็นรูป หูกับเสียงประจวบกัน มโนจะต้องเข้าไปประกอบด้วย จึงจะสำเร็จการได้ยินเสียง จมูกกับกลิ่นประจวบกัน มโนจะต้องเข้าไปประกอบด้วย จึงจะสำเร็จการทราบกลิ่น ลิ้นกับรสประจวบกัน มโนจะต้องเข้าไปประกอบด้วย จึงจะสำเร็จการทราบรส กายและสิ่งถูกต้องคือโผฏฐัพพะประจวบกัน มโนจะต้องเข้าไปประกอบด้วยจึงจะสำเร็จการทราบสิ่งถูกต้อง ตามนัยนี้มโนต้องเข้าไปประกอบด้วยแต่ละข้อทุกข้อ ถ้าไม่มีมโนเข้าไปประกอบด้วยทุกข้อแล้ว แต่ละข้อนั้นจะไม่สำเร็จเป็น

การเห็นรูปเป็นต้นได้ และโดยเฉพาะในข้อที่ ๖ มโนก็ประกอบกับธัมมะคือเรื่องราว ก็รู้และคิดคือเรื่องราวอีกเป็นประการที่ ๖ นั้นด้วย

เพราะฉะนั้น ตามอธิบายนี้จึงทำให้ท่านผู้รู้ทางพุทธศาสนาหลายท่าน ซึ่งได้ศึกษาวิชาสรีรวิทยาปัจจุบัน ให้คำอธิบายว่ามโนได้แก่มันสมอง แม้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา-วชิรญาณวโรรส ก็ประทานคำอธิบายไว้อย่างนี้ ว่ามโนคือมันสมอง ท่านทั้งหลายที่ขึ้นไปดูห้องกรรมฐานที่ตึก ภปร. ซึ่งได้มีแสดงถึงประสาททั้ง ๕ เมื่อกระทำหน้าที่เห็นรูปได้ยินเสียงเป็นต้นนั้น ดำเนินไปอย่างไร คือเมื่อจักขุประสาทกับรูปมาประจวบกัน จะต้องวิ่งไปถึงมันสมองส่วนที่มีหน้าที่เกี่ยวกับการเห็นรูป จึงจะสำเร็จเป็นการเห็นรูป ทางเสียงก็เหมือนกันเมื่อประจวบกับโสตประสาท ก็จะวิ่งไปถึงมันสมองที่มีหน้าที่เกี่ยวกับการได้ยินเสียง จึงจะสำเร็จเป็นการได้ยินเสียงทางจมูกทางลิ้นทางกายก็เช่นเดียวกัน เมื่อกลิ่นรสและสิ่งถูกต้องมาประจวบกับฆานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท ก็ต้องวิ่งไปถึงมันสมอง ส่วนที่จะให้ทราบกลิ่นทราบรสทราบโผฏฐัพพะสิ่งถูกต้อง จึงจะสำเร็จเป็นการทราบกลิ่นทราบรสและทราบโผฏฐัพพะสิ่งที่กายถูกต้อง

ฉะนั้น ตามระบบสรีรศาสตร์ตามที่กล่าวมานี้ จึงต้องมีมันสมองส่วนที่เกี่ยวกับประสาททั้ง ๕ นั้น เข้ามาประกอบ

เข้าอีกส่วนหนึ่งด้วย ก็ตรงกับคำอธิบายของพระอาจารย์และตรงกับพุทธศาสนาที่ท่านอธิบายไว้ดังกล่าวมาแล้วด้วย ถึงหน้าที่ของมโน ซึ่งเป็นมนินทรีย์ อินทรีย์คือมโน ซึ่งเป็นใหญ่ในการช่วยให้สำเร็จการเห็นรูป การได้ยินเสียง การทราบกลิ่น การทราบรส การทราบโผฏฐัพพะ ตลอดจนถึงในหน้าที่เฉพาะของตัวเอง คือรู้คิดเรื่องอันเป็นข้อที่ ๖ นั้นก็ต้องกับระบบของมันสมองตามหลักของสรีรศาสตร์ปัจจุบันนี้ ไปดูบนตึก ภปร.นั้นมีแสดงไว้ไปกดปุ่ม ถ้าไฟไม่เสียก็จะมองเห็นชัด เช่น ตอนที่รูปมาประจวบกับจักขุประสาท แล้วจึงแล่นปราดไปถึงมันสมองจึงจะเห็นรูป และการได้เห็นรูป การได้ยินเสียง การได้ทราบกลิ่นการได้ทราบรส การได้ทราบโผฏฐัพพะสิ่งถูกต้อง และการรู้เรื่องหรือคิดเรื่อง นี่แหละคือจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และมโนวิญญาณ

ฉะนั้น หากมีปัญหาว่าเห็นรูปด้วยอะไร เราพูดตามภาษาสามัญว่าเห็นรูปด้วยจักษุคือดวงตา แต่เมื่อว่าตามกระบวนจิตแล้ว ต้องตอบว่าเห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ ได้ยินเสียงด้วยอะไร ได้ยินเสียงด้วยหู ถ้าตอบตามกระบวนการของจิตละก็ต้องตอบว่า ได้ยินเสียงด้วยโสตวิญญาณ ข้ออื่นก็เหมือนกัน ทราบกลิ่นด้วยฆานวิญญาณ ทราบรสด้วยชิวหาวิญญาณ ทราบโผฏฐัพพะด้วยกายวิญญาณ ทราบเรื่องที่เรียกว่าธัมมะเรื่องราวด้วยมโนวิญญาณดั่งนี้ นี้เป็นการ

ตอบที่ถูกต้องตามกระบวนการของจิต แต่เราก็พูดตามสามัญว่าเห็นรูปด้วยตา ฟังเสียงด้วยหูเป็นต้น

จิตรู้ได้เพราะต่อกับอายตนะภายในภายนอก

คราวนี้ตามที่ได้อธิบายแล้ว ตาหูจมูกลิ้นกายและใจทั้ง ๖ นี้เรียกว่าอายตนะ เพราะเป็นที่ต่อ คือว่าต่อกับอายตนะภายนอกที่คู่กัน รูปเสียงกลิ่นรสโผฏฐัพพะและธัมมะคือเรื่องราวเป็นอายตนะที่ต่อ นอกจากต่อกันในระหว่างภายในและภายนอกทั้ง ๒ นี้แล้ว ยังเป็นอายตนะของจิต คือธาตุรู้คือต่อจิตหรือธาตุรู้ จิตหรือธาตุรู้นั้นต่อกับอายตนะภายในภายนอกทั้ง ๒ นี้ จึงรู้ภายนอกได้ และเรียกว่าทวารแปลว่าช่องหรือประตู ก็เป็นช่องหรือประตูสำหรับที่จิตจะได้รู้อารมณ์คือเรื่อง

ดังที่ได้กล่าวอธิบายไว้แล้ว ว่าจิตนั้นไม่มีสรีระคือรูปร่างสีสัณฐาน มีคูหาคือกายนี้เป็นที่อาศัย หรือจะพิจารณาว่ามันสมองนั้นเป็นที่อาศัยของจิตสำหรับที่จะรู้สิ่งต่าง ๆ ก็อยู่ในกะโหลกศีรษะก็คล้าย ๆ อย่างคูหาคือถ้ำเหมือนกัน แต่ถ้าพูดทั้งหมดคลุมเสียหมดเลยว่ามีกายนี้เป็นที่อาศัยอย่างท่านพระอาจารย์ ก็ไม่มีผิด คือจิตรู้อารมณ์คือเรื่องทางทวารทั้ง ๖ ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในวันก่อนนั้น และในวันก่อนนั้นก็ได้กล่าวแล้วว่า สิ่งทั้งหลายที่ตาได้เห็นที่หูได้ยินที่จมูกที่ลิ้นที่กายได้ทราบ

คือรูปเสียงกลิ่นรสโผฏฐัพพะต่าง ๆ นั้นเป็นวัตถุทั้งนั้น เพราะฉะนั้น จึงเข้าไปอยู่ในจิตไม่ได้ ได้เพียงเห็นเพียงได้ยินได้ทราบ จะเอาใส่เข้าไปในจิตไม่ได้เพราะเป็นวัตถุ เห็นบ้านหลังหนึ่ง จะเอาบ้านหลังนั้นใส่เข้าไปในจิต ก็ไม่ได้ ดั่งนี้เป็นต้น แต่ว่าจิตรับได้เพียงเรื่อง เรื่องของสิ่งเหล่านี้ ซึ่งเรียกว่าอารมณ์ เพราะฉะนั้น จึงมีคำแปลอารมณ์ว่าเรื่องที่จิตคิด เรื่องที่จิตดำริ เรื่องที่จิตอนุสัยคือหมกมุ่นถึงครุ่นคิดถึงที่เข้ามานอนเนื่องอยู่ในจิตใจ คือว่าบรรดาเรื่องเหล่านี้ที่จิตคิด คือว่าคิดแล้วก็แล้วไป ที่จิตดำริ คือดำริก็แล้วไป ที่จิตอนุสัยคือเก็บเข้ามาไว้ในจิตอีก นอนอยู่ในจิตอีก เหล่านี้คืออารมณ์ ซึ่งได้กล่าวแล้วว่าทางอภิธรรมเรียกอาลัมพนะ แปลว่าเครื่องหน่วงของจิต คือหน่วงคิดนั่นเอง แต่ทางพระสูตรเรียกว่า อารัมมณะ อารมณ์ไม่ใช่อารมณ์ อารมณ์เหล่านี้ก็มี ๖ ดังที่ได้กล่าวแล้วตามอายตนะภายนอกทั้ง ๕ ประการ อารมณ์คือรูป รูปารมณ์ อารมณ์คือเสียง สัททารมณ์ อารมณ์คือกลิ่น คันธารมณ์ อารมณ์คือรส รสารมณ์ อารมณ์คือสิ่งถูกต้อง โผฏฐัพพารมณ์ อารมณ์คือเรื่องราว ธรรมารมณ์ จิตที่รับอารมณ์คือกิริยาที่จิตรับอารมณ์นี้เอง เรียกว่านามที่แปลว่าน้อมไป

คราวนี้ก็ควรจะอธิบายถึงลักษณะจิตหรือธาตุรู้ ที่ท่านอธิบายไว้ในอภิธรรม ว่าจิตคือธาตุรู้ที่ยังไม่ได้รับอารมณ์อะไรทางทวารทั้ง ๖ เรียกว่าภวังคจิต ก็ได้อธิบายแล้วเหมือนกัน

แต่มาทบทวนเพราะต้องการชี้แจงให้แจ่มแจ้งขึ้นอีกในที่นี้ ภวังคะ แปลว่าองค์ของภพ ภพแปลว่าความเป็นความมี องค์ของภพคือองค์ของความเป็นความมี แต่ว่าตามความหมายนั้น ภวังคจิตคือจิตที่ยังไม่รับอารมณ์ ท่านจึงมีตัวอย่างว่าบุรุษนอนหลับอยู่ใต้ต้นมะม่วง ผลมะม่วงหล่นลงมา คนนอนหลับนั้นก็ตื่นขึ้นเอามือคว้ามะม่วงมาบริโภค บริโภคเสร็จแล้วก็หลับไปใหม่ จิตที่เป็นภวังคจิตนั้นเปรียบเหมือนคนนอนหลับ ผลมะม่วงที่หล่นลงมานั้นเปรียบเหมือนอารมณ์ที่มากระทบกับทวารทั้ง ๖ คนนอนหลับนั้นตื่นขึ้น ก็เปรียบเหมือนจิตที่เคลื่อนออกจากภวังค์ และคนนอนหลับนั้นเอามือคว้ามะม่วงมาบริโภค ก็เหมือนจิตที่รับอารมณ์ การรับอารมณ์ก็คือการที่จิตบริโภคอารมณ์ เหมือนอย่างคนที่บริโภคผลมะม่วง ครั้นรับอารมณ์แล้วก็ตกภวังค์ไปใหม่ ก็เหมือนอย่างที่ท่านเปรียบคนคว้ามะม่วงมาบริโภคแล้วก็หลับไปใหม่ หลับไปใหม่คือว่าจิตที่รับอารมณ์แล้วก็ตกภวังค์ไปใหม่

ฉะนั้น ตามอุปมานี้ จิตที่ยังไม่รับอารมณ์ก็อยู่ในภวังค์เป็นภวังคจิต ครั้นมีอารมณ์ผ่านทวารทั้ง ๖ เข้ามา ซึ่งน่าจะอุปมาอีกอย่างหนึ่งเหมือนว่ามีคนมาเคาะประตู คนนอนหลับอยู่ในบ้านแล้วก็มีคนมาเคาะประตูดังปัง ๆ ก็เปิดประตูออกรับแขกให้เข้ามาจิตก็ออกจากภวังค์รับอารมณ์ และเมื่อรับอารมณ์เสร็จแล้วก็ปิดประตู แล้วหลับไปใหม่ ก็คือตกภวังค์

ไปใหม่ มีแขกมาเคาะประตูอีก ก็ออกจากภวังค์มารับใหม่ แล้วก็ปิดประตูตกภวังค์ไปใหม่ มีแขกมาเคาะประตูอีก ก็เปิดประตูรับกันใหม่ ดั่งนี้ เพราะฉะนั้น จึงต้องให้อุปมาในตอนนี้อีกด้วยว่าร่างกายอันนี้เหมือนอย่างว่าบ้านซึ่งมีประตูนอก ๕ ประตู ประตูใน ๑ ประตู แล้วจึงถึงจิตที่เป็นเจ้าของบ้านอยู่ในห้องใน ห้องในนั้นมีประตูเดียว ห้องนอกนั้นมี ๕ ประตู ๕ ประตูนั้นคือประตูตาหูจมูกลิ้นกาย เมื่ออารมณ์คือรูปเข้ามาก็เข้ามาทางประตูตา แล้วก็มาผ่านประตูมโน แล้วถึงจะถึงจิต หรือจะเปรียบในด้านตรงข้ามคือจิตออกไปทางประตูในคือมโนทวาร แล้วก็จักขุทวารรับอารมณ์คือ รูป เสียงก็เหมือนกันเข้าทางประตูหูแล้วก็มาผ่านประตูใจหรือมโน แล้วจึงถึงจิต กลิ่นก็ต้องผ่านประตูจมูก แล้วก็ต้องผ่านประตูใจ แล้วจึงถึงจิต รสก็ต้องผ่านประตูลิ้น แล้วต้องผ่านประตูใจ แล้วจึงถึงจิต ธัมมะคือเรื่องราวนั้นก็ผ่านตรงเข้าประตูใจอย่างเดียว แล้วจึงถึงจิต ที่เปรียบดั่งนี้ก็โดยอธิบายข้างต้นว่าที่เรียกอินทรีย์ ๖ สำหรับมนินทรีย์ อินทรีย์คือใจอันเป็นข้อที่ ๖ นั้น มีหน้าที่ครอบหมด หน้าที่ข้างต้นด้วยและหน้าที่จำเพาะของตนด้วย จึงเปรียบดั่งนี้ เพราะฉะนั้น กิริยาที่จิตรับอารมณ์จึงต้องผ่านทวารดั่งนี้

จิตรับอารมณ์ด้วยความรู้หรือน้อมไปรู้

และก็ควรทราบว่า อันกิริยาที่จิตรับอารมณ์นั้นคือรับอย่างไร ก็ตอบว่ารับด้วยความรู้ เพราะว่าจิตนั้นดังที่ได้กล่าวแล้วว่าเป็นธาตุรู้ และมีอรรถคือความหมายว่ารู้หรือคิดอันเป็นลักษณะสำคัญ เพราะฉะนั้น วิธีรับอารมณ์ของจิตนั้นก็คือรับด้วยความรู้ แต่ว่าความรู้นั้นมีลักษณะต่าง ๆ กัน ในอภิธรรมนั้นส่วนหนึ่งยังไม่พูดถึง จะพูดถึงแต่นามธรรมในขันธ์ ๕ ที่แสดงไว้ในทางปฏิบัติทั่วไป ก็คือว่ารับด้วยความรู้ที่เรียกว่าวิญญาณ ที่เรียกว่าสัมผัส ที่เรียกว่าสัญญา ที่เรียกว่าสังขาร กล่าวคือจิตรับอารมณ์ขั้นแรกคือเป็นวิญญาณ คือการเห็นการได้ยิน การเห็นรูป การได้ยินเสียง การทราบกลิ่น การทราบรส การทราบโผฏฐัพพะ การทราบความรู้หรือคิดเรื่องราว ที่เรียกว่าจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ ดังที่ได้กล่าวแล้ว ว่าที่จริงนั้นว่ากันว่าเห็นรูปด้วยตา แต่ที่จริงนั้นเห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณเป็นต้น นี่เป็นการรับรู้

การรับอารมณ์ก็คือการรับรู้อารมณ์ ความรู้อารมณ์เป็นขั้นแรกคือวิญญาณ ถ้าหากว่ายังไม่ดับไปเสียในขั้นนั้น ก็ต่อมาขั้นสัมผัสที่อธิบายมาแล้วเหมือนกันว่า อายตนะภายในอายตนะภายนอกและวิญญาณทั้ง ๓ นั้นมาประชุมกันก็เป็นสัมผัส โดยความก็คือกระทบถึงจิต นี่เป็นขั้นที่ ๒ ขั้นที่ ๓ ก็เวทนา คือ

เป็นความรู้สุขรู้ทุกข์หรือรู้เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข เมื่อรับรู้ในขั้นวิญญาณ ก็เลื่อนขึ้นมารับรู้ในขั้นสัมผัส แล้วก็เลื่อนมารับรู้ในขั้นเวทนา จากนั้นก็รับรู้ในขั้นสัญญาคือรู้จำหรือจำหมาย จำรูปจำเสียงจำกลิ่นจำรสจำโผฏฐัพพะจำเรื่องราวเป็นต้น แล้วก็เลื่อนขึ้นมารับรู้เป็นเรื่องสังขาร คือความคิดปรุงหรือปรุงแต่งก็คิดปรุงแต่งไปในรูปบ้างเสียงบ้าง กลิ่นรสโผฏฐัพพะและธัมมะ คือเรื่องราวเหล่านี้ คิดดีบ้างคิดชั่วบ้าง คิดเป็นกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่วบ้าง ก็เป็นบุญเป็นบาปเป็นกุศลเป็นอกุศล หรือเป็นกลาง ๆ มาถึงในขั้นที่เป็นสังขารนี้ รับรู้ในขั้นสังขารคือ คิดปรุงหรือปรุงคิด และตอนนี้แหละ ที่ในอภิธรรมท่านก็แสดงว่าก็ตกภวังค์กันไปเสียหนหนึ่ง คือในอารมณ์อันหนึ่งนั้น จิตจะออกรับรู้เป็นวิญญาณ เป็นสัมผัส เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขารในอารมณ์ ๑ นั้น แล้วก็ตกภวังค์ แล้วก็มารับอารมณ์เป็นที่ ๒ ใหม่ ที่ ๓ ใหม่ ที่ ๔ ใหม่

แต่ว่าบรรดาอารมณ์ที่จิตรับนี้ก็ไม่ได้หมายความว่ารับมาถึงขั้นที่สุดทุกอารมณ์ บางอารมณ์ก็ตกหล่นในระหว่าง คือเป็นอารมณ์ที่ผิวเผินมากไม่กระทบใจมาก จิตก็ไม่รับอารมณ์เต็มที่ เหมือนดังว่าคนที่นอนหลับอยู่ในห้องในดังกล่าวนั้นนั่นแหละ และมีใครมาเคาะประตูเบา ๆ แผ่ว ๆ บางทีก็ได้ยินนิดหนึ่งแล้วก็หลับไปใหม่ ไม่ถึงกับตื่น เสียงนั้นก็ยังไม่ปลุกให้ตื่น เพียงแต่งัวเงียขึ้นมาหน่อยเท่านั้นแล้วก็หลับไปใหม่

แต่ว่าถ้าเป็นเสียงดังโครมครามเป็นอารมณ์ที่แรงก็ปลุกให้ตื่นขึ้นมา ก็รับกันมาจนถึงขั้นสังขารคือคิดปรุงหรือปรุงคิดต่าง ๆ จะน้อยหรือมากก็ตามแต่ว่าจะมีความผูกพันที่เข้ามาเกี่ยวอีกน้อยหรือมากเพียงไร แต่ก็ผ่านไป ผ่านไปนั้นคือว่าตกภวังค์ไปใหม่

ดังจะพึงเห็นได้ว่า ที่มาจากกุฏิมาถึงที่นี้ หูก็ได้ยินอะไรมากมาย ตาก็เห็นอะไรมากมาย ก็อาจจะได้กลิ่นทางจมูกหลายอย่าง ลิ้นก็เหมือนกัน กายก็เหมือนกัน ก็ถูกต้องกับหนาวร้อนแดดลมอะไรต่าง ๆ ใจก็คิดต่าง ๆ เหล่านี้คงจะหลายร้อยเรื่องเหมือนกัน หลายร้อยสิ่ง ถ้าไปคิดรายละเอียดของสิ่งที่ประสบพบผ่านตั้งแต่จากกุฏิมาที่นี่ และก็จะต้องเป็นวิญญาณเป็นต้นในอารมณ์คือเรื่องเหล่านั้น ถ้าเป็นเรื่องที่มากระทบแผ่วเบาและมีความสนใจน้อย ก็เป็นเรื่องที่ผ่านไป ๆ แปลว่าอาจจะเพียงวิญญาณ เห็นแล้วก็ผ่านไป ได้ยินแล้วก็ผ่านไป ไม่ขึ้นไปถึงสัมผัสกระทบใจเป็นเวทนาเป็นสัญญาเป็นสังขารอะไร เพราะว่าจะเป็นสังขารคือคิดปรุงหรือปรุงคิดนั้น จะต้องผ่านสัญญาผ่านเวทนา ผ่านสัมผัส ผ่านวิญญาณ ถ้ากระทบนิด ๆ หน่อย ๆ ก็เพียงวิญญาณเท่านั้น แล้วก็ผ่านไป ๆ เพราะฉะนั้น สิ่งที่ผ่าน ๆ มาคงจะตั้งหลายร้อยเรื่อง แต่ถ้าคิดเป็นรายละเอียดแล้วก็เพียงเห็นเพียงได้ยินแล้วก็ผ่าน ๆ ไม่ได้จดจำ เป็นสัญญาอะไรด้วยซ้ำ แต่สิ่งที่จะผ่านขึ้นมาจนถึงสังขารนั้น จะต้องผ่าน

มาโดยลำดับ เป็นสัญญาจดจำแล้วก็มาเป็นสังขารปรุงแต่ง ถ้าหากว่าไม่มีจดจำแล้วละก็ ก็ไม่มีการปรุงแต่งเป็นสังขาร

นี้เป็นอาการที่จิตรับรู้อารมณ์ อาการที่จิตรับรู้อารมณ์นี้ เรียกว่าน้อมไป คือจิตน้อมไปรู้ ถ้าจะเปรียบเหมือนกับว่ามะม่วงอยู่บนต้น คนนอนหลับใต้ต้นมะม่วงเอื้อมมือไปคว้ามะม่วงเข้ามาใส่ปากแล้วก็บริโภค ก็คืออาการที่จิตรับรู้อารมณ์ ก็เหมือนกับว่าเขาน้อมแขนไปจับผลมะม่วงมาใส่ปาก นี่ก็เหมือนกัน จิตก็รับอารมณ์ก็เหมือนอย่างน้อมจิต จิตเอื้อมแขนออกไปจับอารมณ์ และแขนของจิตที่เอื้อมออกไปนี้ก็คือว่าเป็นวิญญาณ เป็นสัมผัสเป็นเวทนา เป็นสัญญาเป็นสังขารดังกล่าวแล้วนั่นเอง แล้วก็ตกภวังค์ไปใหม่ เพราะฉะนั้น ลักษณะของจิตตามที่แสดงไว้ในอภิธรรมนั้น จึงรับอารมณ์ ก็คือเคลื่อนออกจากภวังค์รับอารมณ์อย่างหนึ่ง แล้วก็ตกภวังค์ แล้วก็เคลื่อนออกรับอารมณ์ต่อไป แล้วก็ตกภวังค์ เรื่อย ๆ ไป ดั่งนี้ทุกอารมณ์ อารมณ์หนึ่ง ๆ ก็ออกจากภวังค์ไปรับ แล้วก็ตกภวังค์ทุกอารมณ์ เพราะฉะนั้น ความเป็นไปของจิตที่รับอารมณ์นี้จึงรวดเร็วและละเอียดมาก ภวังค์ที่แสดงไว้ในอภิธรรมนั้นมีลักษณะดังที่กล่าวมานี้ เป็นพื้นของจิตที่ไม่รับอารมณ์ เหมือนอย่างคนนอนหลับที่อยู่ใต้ต้นมะม่วงดังที่กล่าวนั้น ออกจากภวังค์ก็รับอารมณ์แล้วก็ตกภวังค์ไปใหม่ เป็นอยู่ดั่งนี้ตลอดเวลา

สรุปลงในตอนนี้ก่อนว่า ได้มีอสังขตธรรม คือสิ่งที่

ปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง อันหมายถึงตัวธาตุแท้ซึ่งเป็นตัวเดิม ไม่มีอะไรปรุงแต่งทางฝ่ายวัตถุและทางฝ่ายจิตใจหรือธาตุรู้ ทางฝ่ายวัตถุนั้นไม่มีตัวรู้ ส่วนทางฝ่ายจิตใจนั้นมีตัวรู้ สรุปลงแล้วก็คือมีธาตุแท้ซึ่งไม่มีความรู้ในตัว กับธาตุแท้ที่เป็นตัวรู้ และธาตุแท้ที่ไม่มีตัวรู้ซึ่งเป็นวัตถุนั้นมาประสมปรุงแต่งกันขึ้น ก็เป็นสังขต-ธรรม ธรรมที่มีปัจจัยปรุงทางวัตถุ

ส่วนตัวรู้ซึ่งเป็นธาตุแท้นั้น ก็อาจจะกล่าวได้ว่ามี ๒ จำพวก คือตัวรู้จำพวกหนึ่งยังมีอวิชชาคือยังมิได้อบรม ตัวรู้อีกจำพวกหนึ่งนั้นอบรมแล้ว เป็นตัวรู้จริงรู้แท้ประกอบด้วยวิชชา สำหรับตัวรู้ที่อบรมแล้วประกอบด้วยวิชชาเป็นรู้จริงรู้แท้ ก็เป็นอสังขตธรรม ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่งอีกต่อไป ไม่มาประกอบกับฝ่ายที่ไม่มีตัวรู้คือทางฝ่ายที่เป็นวัตถุอีก คือไม่เกิดอีก เมื่อไม่เกิดก็ไม่มีแก่ไม่มีตาย ก็ได้แก่ธาตุรู้ที่เป็นตัวรู้แท้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกทั้งหลาย ผู้สิ้นกิเลสแล้ว ไม่มีอวิชชาอีกแล้ว เป็นรู้ที่รู้พ้น ก็คงดำรงความเป็นอมตธรรม ธรรมที่ไม่ตาย คือสิ่งที่ไม่ตายอยู่นั่นเอง แต่ว่าธาตุรู้ที่ยังเป็นตัวรู้หลงรู้ผิดคือยังไม่ได้อบรม ย่อมมาประกอบเข้ากับธาตุที่ไม่มีความรู้อีกต่อไป จึงนับว่าเป็นสังขตธรรม ธรรมที่มีปัจจัยปรุง โดยที่ทั้ง ๒ ฝ่ายมาปรุงกันผสมกัน คือธาตุรู้กับธาตุที่ไม่มีความรู้ในตัว ฉะนั้น จึงได้มีพุทธภาษิตตรัสเอาไว้ในติกนิบาต ซึ่งแปลโดยความว่า อาศัยธาตุทั้ง ๖ ความหยั่ง

ลงแห่งครรภ์คือตั้งครรภ์จึงมี เมื่อมีความหยั่งลงแห่งครรภ์ ก็มีนามรูปเป็นต้นต่อไป

ธรรมชาติแท้ของจิตประภัสสรคือผุดผ่อง

คำว่าอาศัยธาตุ ๖ นั้น ธาตุ ๖ ก็ได้กล่าวแล้วคือ ปฐวีธาตุ ธาตุดิน อาโปธาตุ ธาตุน้ำ เตโชธาตุ ธาตุไฟ วาโยธาตุ ธาตุลม อากาสธาตุ ธาตุอากาศคือช่องว่าง และวิญญาณธาตุ ธาตุรู้ ๕ ข้อข้างต้นนั้นเป็นธาตุที่ไม่มีความรู้ในตัว เป็นฝ่ายวัตถุ ส่วนวิญญาณธาตุเป็นธาตุรู้อาศัยธาตุทั้ง ๖ นี้มาปรุงแต่งกันขึ้น ก็มีการตั้งครรภ์ และเมื่อมีการตั้งครรภ์ขึ้นก็มีนามรูปเป็นต้นต่อไป ก็คือว่ามีชาติคือความเกิดมาเป็นบุรุษบุคคลชายหญิงดังที่ปรากฏอยู่นี้ ดั่งนี้ก็เป็นอันว่าธาตุทั้ง ๒ ฝ่ายนี้มาเป็นสังขาร คือมาผสมปรุงแต่งกันขึ้น ก็เป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา บรรดาสัตวโลกก็คือทั้ง ๒ ฝ่ายนี้มาผสมปรุงแต่งกันขึ้นนั่นเอง และแม้เมื่อมาผสมปรุงแต่งกันแล้ว ก็มีกระบวนการฝ่ายธาตุที่ไม่มีความรู้ในตัวปรุงแต่งกันไปฝ่ายหนึ่ง มีกระบวนการทางจิตใจซึ่งเป็นตัวธาตุรู้ปรุงแต่งกันไปอีกฝ่ายหนึ่ง แต่ก็อาศัยกันอยู่นั่นเอง ถ้าหากว่าวิญญาณธาตุที่เป็นตัวธาตุรู้นี้เคลื่อนออกไปเสียแล้วเมื่อใดก็ตาม ส่วนที่เป็นธาตุที่ไม่มีความรู้ในตัวที่ปรุงแต่งกันเป็นรูปกายก็แตกสลาย เพราะฉะนั้น เมื่อตั้งครรภ์ยังอยู่ในครรภ์วิญญาณธาตุเคลื่อนออกไปเมื่อใดก็แท้งเมื่อนั้น

เมื่อคลอดออกมาแล้วตั้งแต่เป็นเด็กเล็กเด็กใหญ่ขึ้นมาโดยลำดับ วิญญาณธาตุเคลื่อนออกไปเมื่อใด ก็ดับเมื่อนั้นแตกสลายเมื่อนั้นที่เรียกว่าตาย เพราะฉะนั้น จึงต้องมีวิญญาณธาตุประกอบอยู่ด้วยเสมอ และวิญญาณธาตุนี้ที่ตรัสเรียกอีกชื่อหนึ่งว่าจิต ตรัสแสดงไว้ว่าจิตนี้ประภัสสรคือผุดผ่อง จิตนี้เศร้าหมองไปเพราะอุปกิเลสทั้งหลายที่จรเข้ามา ปุถุชนผู้มิได้สดับแล้วย่อมไม่รู้ตามเป็นจริงถึงจริงนั้น เราตถาคตกล่าวปุถุชนผู้มิได้สดับแล้วนั้นว่าไม่มีจิตภาวนา คือการอบรมจิตดั่งนี้

ตามพระพุทธภาษิตนี้ แสดงลักษณะของธาตุรู้ซึ่งเป็นธาตุรู้อันยังมิได้อบรม จึงต้องมาเป็นสังขารคือผสมปรุงแต่งเป็นสัตว์บุคคลเป็นบุรุษเป็นสตรีเป็นชายเป็นหญิงอยู่ โดยชื่อว่าจิต แล้วตรัสว่าเป็นธรรมชาติประภัสสรคือผุดผ่อง อันเป็นธรรมชาติของธาตุรู้หรือของจิต ซึ่งผุดผ่องด้วยและเป็นตัวรู้ด้วย ตัวรู้และผุดผ่องนี้เป็นธรรมชาติของจิตหรือของธาตุรู้ และตรัสว่าเศร้าหมองไปเพราะอุปกิเลสทั้งหลายที่จรเข้ามา คำว่าอุปกิเลสนี้ อุปะแปลว่าเข้ามาหรือเข้าไป กิเลสะ แปลว่าเศร้าหมอง หากจะถามว่าเข้ามาหรือเข้าไปสู่อะไรหรือในอะไร ก็ตอบว่าเข้ามาหรือเข้าไปสู่จิต แล้วอะไรเศร้าหมอง ก็คือจิตนั้นเอง คือเมื่อกิเลสอันแปลว่าเครื่องเศร้าหมองเข้ามาหรือเข้าไปสู่จิต ก็ทำให้จิตเศร้าหมอง เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าอุปกิเลส ชื่อนี้เรียกใช้ในที่นี้แสดงว่ากิเลสนั้นไม่ใช่เป็นเนื้อแท้

ของจิต ไม่ใช่เป็นธรรมชาติของจิต หากถามว่าธรรมชาติของจิตคืออะไร ก็ตอบได้ว่าคือรู้กับผุดผ่อง นี่เป็นธรรมชาติของจิต แต่เพราะเหตุที่ยังไม่ได้อบรมจึงยังมีอวิชชาคือรู้ไม่จริงหรือไม่รู้จริง รู้เหมือนกัน แต่รู้ไม่จริงหรือไม่รู้จริง เพราะฉะนั้น จึงยังเป็นความรู้หลงรู้ผิดเพราะยังไม่ได้อบรม แต่ว่าธรรมชาติของจิตนั้นก็คงเป็นธรรมชาติผุดผ่อง

จิตเศร้าหมองเพราะอุปกิเลส

คราวนี้เมื่อมีกิเลสเข้ามาหรือเข้าไปสู่จิต จิตที่ผุดผ่องนั้นจึงเศร้าหมอง หากจะเปรียบก็เปรียบเหมือนอย่างทองคำธรรมชาติเนื้อบริสุทธิ์ เมื่อมีโลหะต่าง ๆ เข้าไปหลอมปน เช่น เงิน เหล็ก สังกะสี เป็นต้น ทองคำที่เป็นเนื้อบริสุทธิ์นั้นก็เป็นเนื้อที่ไม่บริสุทธิ์ไป หรือเหมือนอย่างเพชรน้ำหนึ่งซึ่งเป็นธรรมชาติที่ผุดผ่อง เมื่อมีสิ่งต่าง ๆ เข้าพอกตั้งต้นแต่สิ่งที่พอกอยู่ตั้งแต่ดั้งเดิมของเพชรอันจะเป็นหินที่หุ้มห่ออยู่ก็ตาม เป็นเปลือกของอะไรที่หุ้มห่อเม็ดของเพชรอยู่ก็ตาม เพชรก็เศร้าหมอง คือความผุดผ่องไม่ปรากฏ เพราะฉะนั้น บรรดาสิ่งที่มาหลอมปนเช่นว่าเงิน เหล็ก สังกะสี เป็นต้น ไม่ใช่เนื้อแท้ของทอง แต่เป็นสิ่งที่เข้ามาปน สิ่งที่หุ้มห่อเพชร จะเป็นเปลือกหินหรืออะไรที่หุ้มห่ออยู่ก็ตาม นั่นก็ไม่ใช่เป็นเนื้อเพชร ไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของเพชร กิเลสก็เช่นนั้นไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิต

เพราะฉะนั้นจึงละกิเลสได้สำรอกกิเลสออกได้ และการสำรอกกิเลสออกได้นั้นก็เป็นการที่จะทำให้จิตนี้ปรากฏความผุดผ่องตามธรรมชาติอย่างเต็มที่ และปรากฏความรู้ของธาตุรู้อย่างเต็มที่ไม่มีรู้ผิดไม่มีรู้หลง ก็เหมือนอย่างหลอมทองคำ เอาโลหะที่ปนออกไปก็เหลือแต่เนื้อทองคำที่บริสุทธิ์ หรือว่าเพชรที่เจียระไนแล้วก็เหลือแต่เพชรที่บริสุทธิ์ฉะนั้น จิตที่สำรอกเอากิเลสที่เข้ามาหรือเข้าไปทำให้เศร้าหมองนั้นพ้นไปได้ หลุดไปได้ ก็ต้องเป็นจิตที่อบรมแล้ว เพราะฉะนั้น จึงได้มีพุทธภาษิตตรัสไว้ต่อไปอีกว่า จิตนี้ประภัสสรคือผุดผ่อง จิตนี้พ้นได้แล้วจากอุปกิเลสทั้งหลายที่จรเข้ามา อริยบุคคลผู้ได้สดับแล้วว่าผู้มีจิตภาวนาคือการอบรมจิตดั่งนี้ และคำว่าอุปกิเลสนั้นก็มีใช้ในหมวดอุปกิเลส ๑๖ ที่แสดงไว้ในหมวด ๑๖ ในนวโกวาท ก็เป็นการแสดงจำแนกกิเลสที่เข้ามาหรือเข้าไปสู่จิต ทำจิตให้เศร้าหมองในลักษณะต่าง ๆ กัน แต่ก็สรุปเข้าเป็นกองกิเลสราคะหรือโลภะกิเลสกองโทสะ กิเลสกองโมหะนั้นเอง

การใช้คำว่าอุปกิเลสในที่นี้ได้กล่าวแล้วว่า แปลตามศัพท์ว่ากิเลสที่เข้ามาหรือเข้าไปสู่จิต ทำจิตให้เศร้าหมอง หรือว่าสิ่งที่เข้ามาหรือเข้าไปสู่จิตทำจิตให้เศร้าหมอง และเป็นการที่แสดงเพื่อให้ชัดเจนว่ากิเลสนั้นไม่ใช่เนื้อแท้ของจิต แต่เป็นอาคันตุกะคือสิ่งที่จรเข้ามาหรือจรเข้าไป อาคันตุกะนั้นคือแขกผู้มาหา ไม่ใช่เป็นเจ้าของบ้าน แต่ว่าแขกผู้มาหานั้น คือกิเลสนี้

เมื่อเข้ามาหาก็เข้ามายึดบ้านเป็นที่อยู่อาศัยเหมือนอย่างข้าศึกต่างบ้านต่างเมืองยกเข้ามายึดเอาบ้านเมืองของผู้อื่นเป็นของตน กิเลสก็เป็นเช่นนั้น เข้ามาหรือเข้าไปสู่จิต แล้วก็ยึดจิตเป็นที่อยู่อาศัย และก็ครอบงำจิตให้อยู่ในอำนาจเหมือนอย่างเป็นเจ้าเป็นนายปกครองจิตนี้ให้อยู่ในอำนาจ เพราะฉะนั้น จึงได้มีพระพุทธภาษิตตรัสเอาไว้ว่า *ตณฺหาทาโส* บุคคลเป็นทาสของตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก และก็ตรัสไว้ว่า ในบ้านในเมืองมีตัณหาเป็นใหญ่ โดยตรงก็คืออันนี้นั้นเอง เมื่อยังมีตัณหาเป็นใหญ่ครอบงำจิตอยู่ จิตเป็นทาสของตัณหา ก็มีระบอบการปกครองเรียกว่าตัณหาธิปไตย แปลว่าตัณหาเป็นใหญ่ คำว่าตัณหาธิปไตยนี้เป็นพระพุทธภาษิตอยู่ในพระสูตรบางพระสูตร ทั้งนี้ก็เพราะว่าจิตซึ่งเป็นตัวธาตุรู้ ซึ่งยังต้องมาเกิด เป็นจิตที่ยังมิได้รับการอบรม จึงเป็นจิตที่ยังรู้ผิดได้ เรียกว่ามีอวิชชาคือความไม่รู้จริง เพราะยังไม่ได้อบรม ถ้าหากมีความรู้จริง เพราะอบรมแล้วก็ไม่มาเกิดอีก ที่ยังต้องมาเกิดอีกเพราะยังมีอวิชชาคือความไม่รู้จริง ยังมิได้อบรม

เพราะฉะนั้น เมื่อมาผสมปรุงแต่งเป็นบุรุษสตรีชายหญิงเป็นสัตวโลก จึงอาศัยกระบวนการทางจิตนี้เองรับกิเลสเข้ามารับอาคันตุกะคือกิเลสเข้ามาให้ยึดครอง และช่วงที่รับกิเลสเข้ามานี้ก็คือช่วงกระบวนการของจิตที่ถึงเวทนา ความเสวยอารมณ์หรือความรู้เป็นสุขเป็นทุกข์หรือเป็นกลาง ๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ทาง

กายทางใจ ที่ทุกคนมีอยู่โดยปกตินี้นี่เอง เมื่อเกิดสุขเวทนา ก็ยินดีพอใจชอบและความชอบนี้เองก็ตกตะกอนลงไปเป็นราคานุสัยอยู่ในจิต เมื่อเกิดทุกขเวทนาคือได้รับทุกขเวทนาเสวยทุกข์ทางกายทางใจ ก็ไม่ชอบใจ ความไม่ชอบใจนี้เองก็ตกตะกอนเป็นปฏิฆานุสัย อนุสัยคือความกระทบกระทั่ง และเมื่อประสบเวทนาที่มิใช่ทุกข์มิใช่สุข มิได้พิจารณา ก็เกิดความไม่รู้ซึ่งเป็นตัวโมหะคือความหลง เพราะไม่รู้ตามเป็นจริงด้วยและเพราะสยบติดอยู่ด้วย ความไม่รู้นั้นก็ตกตะกอนเป็นอวิชชานุสัยอยู่ในจิต และกิเลสที่ตกตะกอนอยู่ในจิตนี้ ก็ตกตะกอนไปพร้อมกับตัวอารมณ์คือเรื่อง ดังที่ได้กล่าวมาแล้วคือจิตน้อมรับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ อารมณ์นั้นก็คือ เรื่องที่จิตคิด เรื่องที่จิตดำริ เรื่องที่จิตหมกมุ่นถึง

อารมณ์และกิเลสตกตะกอนอยู่ในจิต

อันเรื่องที่จิตหมกมุ่นถึงนี้เรียกว่าอารมณ์นุสัย หรือรัมณานุสัย อารมณ์ที่ตกตะกอนอยู่ในจิต อารมณ์ที่ตกตะกอนอยู่ในจิตนี้มีทั้งฝ่ายซึ่งเป็นที่ตั้งของราคะ มีทั้งฝ่ายซึ่งเป็นที่ตั้งของโทสะ มีทั้งฝ่ายที่เป็นที่ตั้งของโมหะ และเมื่อมีทั้งอารมณ์ทั้งกิเลสตกเป็นตะกอนอยู่ในจิตดั่งนี้ ในขณะที่ตกตะกอนอยู่จิตนี้จะดูผ่องใส แต่อันที่จริงนั้นยังเป็นจิตที่มีตะกอน ตะกอนนั้นอาจฟุ้งขึ้นมาอีกได้ และเมื่อตะกอนฟุ้งขึ้นมาจิตที่ดูผ่องใส

นั้นก็เป็นจิตที่ขุ่น ท่านจึงเปรียบเหมือนอย่างน้ำในตุ่ม ในขณะที่ตะกอนนอนอยู่ก้นตุ่ม น้ำในตุ่มเบื้องบนก็ดูใส แต่ว่าเมื่อตะกอนก้นตุ่มนั้นคลุ้งขึ้นมา น้ำในตุ่มก็จะขุ่นจนถึงผิวน้ำเบื้องบน จิตก็เหมือนกัน ในขณะที่อารมณ์ที่เป็นตะกอนในขณะที่กิเลสเป็นตะกอนนอนสงบอยู่ในจิตก็ดูคล้ายไม่มีกิเลสไม่มีโลภไม่มีโกรธไม่มีหลง คล้ายเป็นอย่างนั้น แต่ว่าเมื่อมีอะไรมากวนตะกอนนั้นให้คลุ้งขึ้นมาแล้วจิตก็จะขุ่นทันที จะปรากฏเป็นโลภหรือราคะบ้างโกรธบ้างหลงบ้าง จนถึงพื้นผิวของจิต ดังที่เราเรียกกันว่าใจขุ่นหรือจิตขุ่น นี่แปลว่าตะกอนคลุ้งขึ้นมาแล้ว บางทีกว่าจะทำจิตให้สงบ คือขับตะกอนนั้นให้ลงไปแช่ไว้ก้นตุ่มหรือในก้นจิตได้ ก็ต้องใช้เวลานาน และเมื่อตะกอนลงไปอยู่ที่ก้นตุ่มใต้ก้นจิตได้ จิตก็ผ่องใสก็สบาย คนสามัญมักจะเป็นดังนี้

ในข้อที่ว่าในจิตส่วนลึกของบุคคลนี้ มีตะกอนอารมณ์และตะกอนกิเลสนอนจมอยู่นั้น ดังจะพึงเห็นได้ เช่นว่ารสอาหารที่บริโภคอันรสนั้นที่เป็นตัวรสที่บริโภคจริง ๆ ก็เป็นวัตถุที่บริโภค เช่นข้าว กับข้าว ของหวาน ผลไม้ และอะไรต่าง ๆ ก็ตาม เป็นวัตถุที่เมื่อบริโภคก็เป็นรสปรากฏที่ลิ้น รสของสิ่งนั้นรสของสิ่งนี้ คนเราตั้งแต่เกิดมาก็บริโภคอาหารตามที่บิดามารดาเป็นต้นปรุงให้รับประทาน ก็เป็นไปตามนิยมของท้องถิ่นของชาตินั้น ๆ แต่ละแห่ง และเมื่อใครได้บริโภคแบบไหนอยู่เป็น

ประจำตั้งแต่เกิดมานั่นแหละก็เป็นรสารมณ์อารมณ์คือรส ที่แม้จะบริโภคไปอิ่มหนึ่งแล้วตัวความชอบรสก็ยังตกเป็นตะกอนกับตัวรสเองอันหมายถึงตัวอารมณ์ของรสเองก็ยังตกเป็นตะกอนอยู่ในจิต เพราะฉะนั้น เมื่อได้พบอาหารเช่นนั้นที่เคยชอบ จึงได้บังเกิดความชอบใจใคร่ที่จะบริโภค อันเรียกว่าเอร็ดอร่อยทั้งนี้ก็เพราะว่ามีรสารมณ์เช่นนั้นนอนจมเป็นตะกอนมาตั้งแต่แรกเมื่อได้พบอาหารเช่นนั้นจึงได้เกิดชอบใจใคร่จะบริโภค บริโภคแล้วก็เอร็ดอร่อย บุคคลที่บริโภคอาหารเป็นประจำตั้งแต่เกิดมาในถิ่นหนึ่งในชาติหนึ่ง ก็ย่อมจะพอใจในอาหารที่ตนบริโภคเรียกว่าติดรสเช่นนั้น แล้วก็อาหารของบุคคลนี้กลุ่มนี้ชอบอย่างนี้ แต่ว่าอาหารของอีกบุคคลหนึ่งกลุ่มหนึ่งชอบอีกอย่างหนึ่งไม่ตรงกัน อย่างคนไทยจะไปบริโภคอาหารที่ฝรั่งว่าอร่อยของเขา คนไทยก็ไม่อร่อย หรือฝรั่งจะมาบริโภคอาหารที่คนไทยว่าอร่อย ฝรั่งก็ไม่อร่อย ดั่งนี้เพราะว่ามีตัวรสารมณ์ความชอบในรสตกอยู่เป็นตะกอนในจิตใจของแต่ละบุคคลแตกต่างกันดั่งนี้แสดงว่าตัวเวทนานี้เองเป็นปัจจัยให้บังเกิดราคะหรือโลภะโทสะ โมหะ หรือบังเกิดตัณหาในอารมณ์นั้น ๆ และอารมณ์นั้น ๆ พร้อมทั้งตัวความชอบความชัง ความหลงหรือความดิ้นรนเหล่านี้ ก็ตกเป็นตะกอนอยู่ในจิต ก็สั่งสมพอกพูนขึ้นมาโดยลำดับ ดั่งนี้เรียกว่าเป็นกิเลสอย่างละเอียด.

ถ้าพิจารณาตามพระพุทธภาษิต ที่ตรัสถึงจิตไว้โดยตรง ดังที่ยกมากล่าวข้างต้นว่า จิตเป็นอสรีระ คือไม่มีรูปร่างสรีรสัณฐาน ก็จะเป็นหลักฐานที่ต้องเห็นว่าจิตกับสมองต่างกัน เพราะมันสมองนั้นเป็นสิ่งที่มีสรีรสัณฐาน จึงเป็นรูปกายส่วนหนึ่ง แต่ว่าจิตไม่มีสรีรสัณฐาน เพราะฉะนั้น จิตจึงไม่ใช่มันสมอง แต่จิตกับกายต้องอาศัยกัน เพราะฉะนั้น หากว่าจิตเป็นธรรมชาติที่ไม่มีสรีรสัณฐานอาศัยอยู่กับกายนี้ จะอาศัยอยู่กับส่วนไหน ก็น่าจะเห็นว่าอาศัยอยู่กับมันสมองเป็นหลักสำคัญ เพราะมันสมองนั้นเป็นที่ตั้งของประสาททั้งหลาย ให้เกิดความรู้ทางประสาททั้งปวง และจิตนี้ที่จะรู้อะไรออกมาทางภายนอกได้ เช่น รู้รูปทางตา รู้เสียงทางหู ก็ต้องอาศัยประสาทตา อาศัยประสาทสมองเป็นต้น ซึ่งศูนย์รวมของประสาทก็รวมอยู่ที่มันสมอง ให้ไปดูรูปความสัมพันธ์กันของประสาทตาหูเป็นต้นกับมันสมอง ที่พิพิธภัณฑ์ของวัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งได้มีเขียนแสดงความสัมพันธ์เอาไว้ ฉะนั้น จิตก็น่าจะอาศัยอยู่กับส่วนนี้คือมันสมอง

ราคา 25.00 บาท